

Religijska slika otoka Brača od 1. do 4. stoljeća

Vidas, Anna

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:886885>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

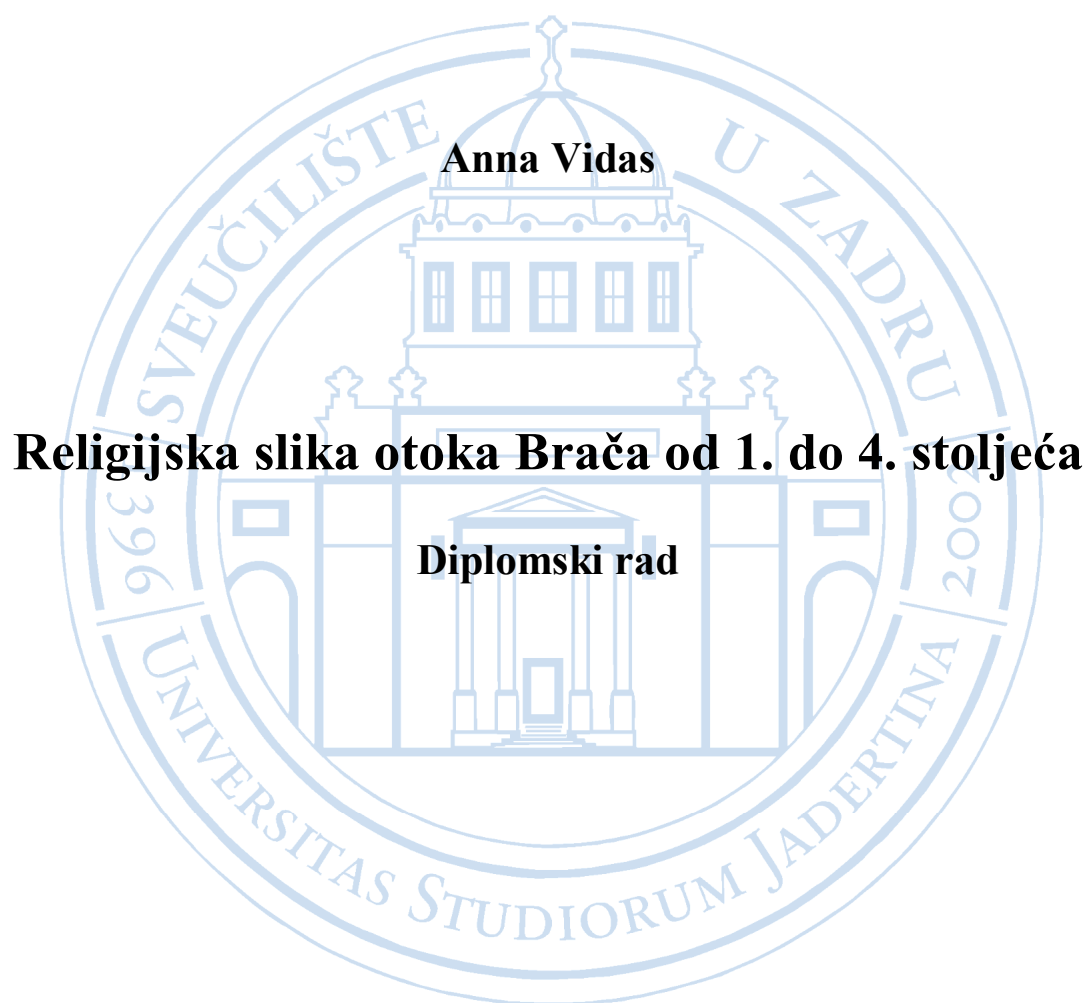

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Anna Vidas

Religijska slika otoka Brača od 1. do 4. stoljeća

Diplomski rad

Zadar, 2019.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Religijska slika otoka Brača od 1. do 4. stoljeća

Diplomski rad

Student/ica:

Anna Vidas

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Ivana Jadrić-Kučan

Zadar, 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Anna Vidas**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Religijska slika otoka Brača od 1. do 4. stoljeća** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 25. ožujka 2019.

*Velika hvala mojim roditeljima na bezuvjetnoj podršci tijekom čitavog
školovanja kojima i posvećujem ovaj rad.*

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1. Povijest istraživanja.....	2
1.2. Prirodna obilježja	3
1.3. Antički pisani izvori	4
2. OTOK BRAČ OD PRAPOVIJESTI DO ANTIKE.....	7
2.1. Prapovijest	7
2.2. Antika	9
2.3. Kršćanstvo	16
3. ŠKRIP	18
4. KULTOVI BOŽANSTAVA RIMSKOG PANTEONA	26
4.1. Arheološki tragovi kulta Jupitera.....	26
4.2. Venerino svetište	30
4.3. Štovanje Libera	34
4.4. Asklepijev žrtvenik.....	38
4.5. Dio Merkurova reljefa	39
4.6. Nalazi nepoznatih božanstava.....	40
5. HERAKLO KAO ZAŠTITNIK BRAČKIH KAMENOLOMA.....	42
5.1. Carski kamenolomi.....	42
5.2. Heraklovi kulturni spomenici.....	46
6. BOŽANSTVA KOJIMA SE OBRAĆALO LOKALNO STANOVNIŠTVO.....	52
6.1. Delmatski Silvan	52
6.2. Božanska zajednica Silvana s Nimfama	57
7. ŠTOVANJE ISTOČNJAČKIH BOŽANSTAVA.....	61
7.1. Hram Magne Mater s trijemom.....	61
7.2. Žrtvenik posvećen Jupiteru Dolihenu.....	66
7.3. Žrtvenik posvećen Mitri	69

8. ZAKLJUČAK	72
9. LITERATURA	75
10. SAŽETAK	81
11. SUMMARY	82
12. PRILOZI	83
12.1. Izvodi iz literalnih antičkih izvora	83

1. UVOD

Gotovo nema kutka na otoku Braču na kojem ljudska ruka nije ostavila vječne tragove. Iz kulturnih spomenika koji svjedoče o životu i vjeri ondašnjih stanovnika iščitava se religijska slika otoka Brača. Važno obilježje svakoga društva je religija koja je uvijek bila sastavni dio života ljudi na ovim prostorima. Poznato je kako su životi Rimljana u potpunosti bili popraćeni vjerom u bogove. Često su se obraćali bogovima, njima zahvaljivali i pridonosili žrtve. Većinu bogova koje su stari Rimljani štovali možemo pronaći i u grčkoj mitologiji.

Reljefi i žrtvenici s natpisima ubrajaju se u najvažnije materijalne dokaze na otoku na temelju kojih se može rekonstruirati religijska slika u rimskoj antici. Bračke natpise proučavali su Dujam Hranković¹ u 15. stoljeću, zatim Andrija Ciccarelli² u 19. stoljeću te se sustavno obrađuju i objavljuju u splitskom časopisu *Bulletino di archeologia e storia dalmata* i u Mommsenovu korpusu latinskih natpisa. Riječ je pretežito o natpisima zavjetnog i nadgrobno karakteru. U pozadini epigrafskih izvora i reljefa kriju se različite kultne prakse i religijski osjećaji. U radu će biti obuhvaćeni svi poznati spomenici koji se vezuju uz kultove božanstava rimskog panteona na Braču. Najviše se pozornosti pridaje rimskom bogu Heraklu koji je kao zaštitnik kamenara olakšavao svakodnevni rad u kamenolomima i pridonosio uspjehu na tim teškim poslovima. Od ostalih božanstava ističe se Silvan kao bog šuma, pastira i stada. U njemu se krije božanstvo autohtonog stanovništva.

Na početku rada ukratko će se spomenuti najvažniji povjesničari i arheolozi koji su pokazali zanimanje za otkrivanje mnogostoljetne prošlosti otoka. Nakon toga slijedi otkrivanje geografskog položaja i prirodnih karakteristika Brača. Iz antičkih se izvora može doznati o položaju i samom imenu otoka. U drugom poglavlju daje se prikaz slike života stanovništva na ovim prostorima od prapovijesti sve do kasne antike. Pritom će se naglasiti važnost Škripa koji unutar svojih bedema na vrlo malom prostoru sadrži mnoge važne kulturne spomenike kao što su rimski kulturni natpisi i reljefi, sarkofazi, heroon, hram Magne Mater, terme, kasnoantička crkva, grobovi iz razdoblja antike i srednjeg vijeka, srednjovjekovna crkva sv. Duha, kula Radojković i druge građevine. Na Braču su pronađeni arheološki tragovi koji svjedoče i o štovanju drugih božanstava službene rimske religije. Nadalje, prikazan je težak i mukotrpan rad kamenara kao i rimskih robova pod nadzorom vojnika u carskim kamenolomima blizu Škripa.

¹ Dujam Hranković je prvi poznati brački povjesničar iz 15. stoljeća. Napisao je djelo „*Braciae insulae descriptio*“, v. D. VRSALOVIĆ, 2003, 9.

² Andrea Ciccarelli 1802. godine donosi sustavni pregled bračke povijesti u djelu „*Osservazioni sull'isola della Brazza*“ (*Zapažanja o otoku Braču*), v. D. VRSALOVIĆ, 2003, 16-20.

Spomenut će se i božanstva kojima se obraćalo domaće stanovništvo te utjecaj stranih kultura koji su doprli također i do Brača. Obuhvaćeno je razdoblje od 1. do 4. stoljeća, koje je obilježeno intenzivnim širenjem rimske kulture.

Prilikom istraživanja kulturnih spomenika može se saznati vrijeme nastanka, kao i tko su bili sljedbenici kultura, njihov način štovanja bogova te odrediti mjesta na kojima su se izvodili religijski rituali. Jesu li vjernici štovali bogove unutar svetišta podignutih u svom domu, uz gospodarska imanja, ispod trijemova hramova ili pak na otvorenom prostoru u prirodnom okruženju?

Slika 1. Karta otoka Brača (<https://www.otokbrac.com/Foto/Mapab.jpg>).

1.1. Povijest istraživanja

U starije su vrijeme stranice bračke prošlosti pisali domaći povjesničari kao što su bili Dujam Hranković, Vicko Prodić³ i Andrea Cicarelli, dok su u prošlom stoljeću najznačajnije osobe za njezino poznavanje bili Frano Bulić, Mirko Vrsalović, Andre Jutronić, Frano Radić, Ivan Ostojić, Cvito Fisković, Dasen Vrsalović, Božidar Čečuk, Igor Fisković, Davor Domančić i Emilio Martin. Novija saznanja o arheološkoj baštini otoka Brača donose Hrvoje Gjurašin, Aleksandra Faber, Jasna Jeličić-Radonić, Vanja Kovačić, Radoslav Bužančić i Joško

³ V. Prodić (1628-1663) iz Pučišća, autor je djela „*Cronica dell`isola della Brazza*“, v. D. VRSALOVIĆ, 2003, 11-12.

Belamarić. Zatim je veliki korak naprijed u proučavanju bračke prošlosti napravila skupina arheologa (Zoran Stančić, Nikša Vujnović, Branko Kirigin, Slobodan Čače, Tomaž Podobnikar, Josip Burmaz) koji su u okviru projekta Jadranski otoci pregledali sva prapovijesna, antička i srednjovjekovna nalazišta na otoku. Još boljem razumijevanju kulture življenja na ovom prostoru u najnovije vrijeme pridonose Nenad Cambi, Kristina Jelinčić Vučković, Damir Kliškić, Vedran Barbarić i dr.

Kroz četiri pretkršćanska stoljeća rimske vladavine, Škrip se isticao kao jedino veće i izuzetno važno naselje na otoku, zbog čega su tu provedena najtemeljitija arheološka istraživanja.⁴ Zanimanje arheologa i povjesničara izaziva i sakralna arhitektura ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja.

Provedena istraživanja pružaju sliku stvarnih povijesnih događaja te dočaravaju život bračkih stanovnika. Međutim, otok još uvijek skriva brojne tajne svoje bogate povijesti. Dragocjena su nova sustavna istraživanja kako bi dobili odgovore na mnoga neriješena pitanja. Citat bračkog pjesnika Vladimira Nazora najbolje govori o povijesti otoka, koja nije bila puna kojekakvih događaja, ali je ostavila duboke tragove:⁵

„Jer ima povijesti bez oluja uz sijanje munja, praskanje gromova što se vide i čuju iz daljine, ima i povijest tiha koja teče koritom vremena kao rijeka što ne zna za slapove, za virove i za poplave, al je ipak bogata životom, puna događaja što su često to tragičniji što su manje bučni. Od te je vrste povijest otoka Brača!“

1.2. Prirodna obilježja

Otok Brač smješten je u samom središtu otoka srednje Dalmacije, na raskrižju morskih putova. Njegova sjeverna strana obale je inače dosta razvedenija od južne. Karakteriziraju ga plodne uvale i dobro zaštićene luke koje su bile od velikog značaja već u antici, a u unutrašnjosti otoka izmjenjuju se brežuljci između kojih se nalaze plodne doline. Zaštićene luke u uvalama su oduvijek bile važne za odvijanje prometa i trgovine morem, a uz to su služile kao staništa za

⁴ M. Nikolanci je 1966. godine započeo istraživanja u Škripu iskopavanjem sjevernog bedema, a studiju o topografiji Škripa i njihove rezultate istraživanja u periodu od 1966.-1973. godine objavljuje A. Faber. U to vrijeme A. Rendić-Miočević i Branko Kirigin su također nastavili sa iskopavanjima kompleksa oko mauzoleja. Hrvoje Gjurašin 1983. godine vršio je zaštitna istraživanja na mjestu istočno od današnjeg groblja. U istraživanjima Škripa je bio uključen i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita. Novija istraživanja proveli su i članovi projekta Jadranski otoci 1995. godine, v. A. FABER, 1975, 97-99; H. GJURAŠIN, 1983, 27; A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 1-28; M. NIKOLANCI, 1989, 99-107; Z. STANČIĆ et al., 1999, 125-128; Z. STANČIĆ et al., 2004, 38-40.

⁵ V. NAZOR, 1940, 6; Z. STANČIĆ et al., 2004, 15.

odmor i skloništa u vremenskim neprilikama. Zbog svojih prostornih i klimatskih obilježja, ovaj je prostor oduvijek pružao dobru osnovu za stvaranje života na njemu. Prirodne specifičnosti krajolika u svim povijesnim razdobljima su dosta utjecale na usmjeravanje ljudi na određena zanimanja. Brežuljci su pružali mogućnost za razvoj stočarstva, dok su se na obalnom području ljudi bavili poljoprivredom i ribarstvom. Njegovi se stanovnici posebno bave uzgojem kultura maslina i vinove loze, a prevladava i uzgoj ovaca i koza te ribolov. Osim toga, Brač je još poznat po tome što ima kamena u izobilju, odnosno u svojoj unutrašnjosti sazdan je od kvalitetnog vapnenca kojeg ljudi često znaju nazivati bračkim bijelim mramorom. Rimljanima su od velikog značaja bili kamenolomi na Braču. Kamen vađen iz bračkih kamenoloma ugrađen je u mnoge važne građevine na hrvatskom povijesnom prostoru. Zbog propusnosti vapnenačke površine otok nema nadzemnih tokova, već se sastoji od bočatih izvora vode i brojnih lokva. Problem vodoopskrbe stanovništvo je kroz povijest rješavalo skupljanjem kišnice u gustirnama, pjoверima, koritima i lokvama. Bilo je to prvenstveno važno zbog stočarstva.⁶

1.3. Antički pisani izvori

Antički pisci često izostavljaju otok Brač jer ga nisu mogli povezati ni s jednim povijesno važnim događajem. U svojim se djelima osvrću samo na njegov zemljopisni položaj i ime. Tako nam je poznato da se otok prvi put spominje u povijesnom izvoru *Periplus (Ps. Scyl. 23)* iz 4. stoljeća prije Krista, čiji autor je bio grčki geograf Pseudo Skilak, i to pod imenom Κραταιά. Mayer ime ispravlja u *BPATEIAI*.⁷ Potom Polibije piše o otoku nazivajući ga *Brectia (I,196)*.⁸ Rimski zemljopisac Plinije Stariji ga u svom enciklopedijskom djelu *Historia Naturalis (N.H.III. 152)* opisuje kao otok glasovit po kozama (*capris laudata Brattia*).⁹ Otok je bio topografski ucrtan i u tabulu Peutingerianu, kartu koja je nastala u 3. stoljeću (*Peutingerova karta, 1860., IV, B 1*).¹⁰ U Antoninovom putopisu (*Imperatoris Antonini Augusti Itinerarium maritimum, 519, 4*) se navodi kao *Bractia*,¹¹ dok ga Anonimni Ravenjanin naziva *Brazia (Anon. Rav. V, 24)*.¹² Stjepan Bizantinac u svom djelu *Urbibus et populis (Byzantinae Historiae Scriptorum, sv. 39, 1645-1711)* iz 6. stoljeća spominje kako je Brač jadranski otok na kojem teče

⁶ K. JELINČIĆ, 2005, 2-5.

⁷ D. VRSALOVIĆ, 1957, 88; M. SUIĆ, 1996, 199; Z. STANČIĆ et al., 2004, 42-43.

⁸ D. VRSALOVIĆ, 1957, 88; P. ŠIMUNOVIĆ, 2004, 28.

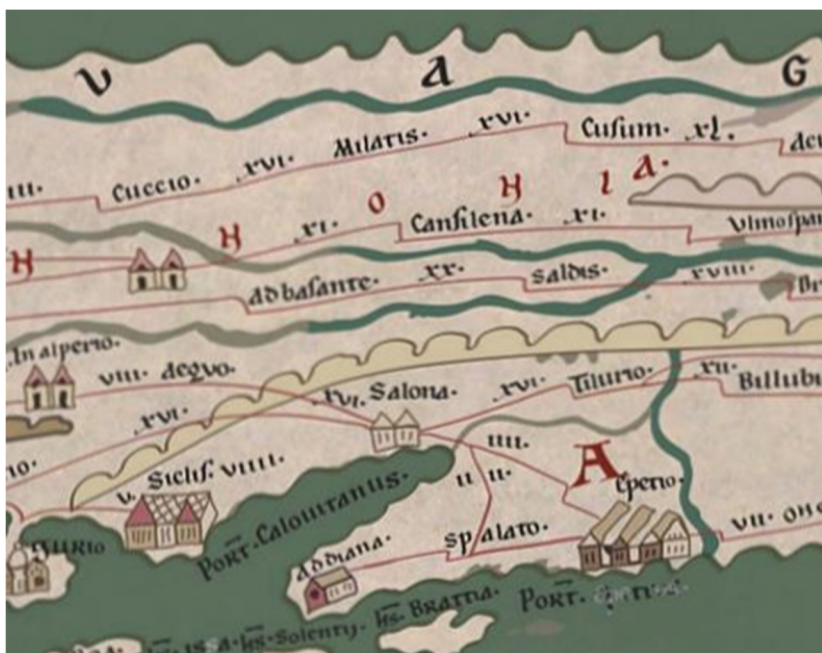
⁹ D. VRSALOVIĆ, 1957, 88; Z. STANČIĆ et al., 2004, 44-45.

¹⁰ Z. STANČIĆ et al., 2004, 45.

¹¹ D. VRSALOVIĆ, 1957, 88; Z. STANČIĆ et al., 2004, 45.

¹² Z. STANČIĆ et al., 2004, 45.

rijeka Bretij, kojeg Grci nazivaju *Elaphusa*, a drugi *Bretanide*.¹³ Za vrijeme velikih kiša poteku jake bujice koje nose oborinske vode sve do mora pa je možda zbog tih značajki Stjepan Bizantinac zabilježio postojanje rijeke na otoku. Prema Antunu Mayeru, Brač nosi drevno ilirsko ime *brentos* koje označava jelena, a Rimljani su isto preuzeli taj naziv. Također, Grci su otok nazivali *Elaphusa* što ustvari znači jelenji otok.¹⁴ Može se zaključiti kako nije postojao jedan ustaljeni naziv za otok Brač. U povijesnim izvorima ponekad nije moguće razlučiti govori li se u spomenutom otoku zaista o Braču. Primjerice, helenistički je pjesnik Apolonije Rođanin iz 3. stoljeća prije Krista u svom djelu *Argonautika* prikazao putovanje Argonauta po Jadranu. Kako je Liburnima pripisao vladanje Issom i drugim srednjodalmatinskim otocima, vjerojatno u 5. stoljeću prije Krista, pretpostavlja se da bi u tom djelu spomenuti *Pityeia* mogao biti Hvar, a *Dyskelados* Brač (Apol. Arg. 557).¹⁵ Također, Pomponije Mela u 1. stoljeću u djelu *De situ orbis* nabraja jadranske otoke i među njima nema Bratije, ali se spominje *Dysceladus* kojeg današnji znanstvenici smatraju Bračom (Pom. Mel. De chorographia, 2, 100).¹⁶ Bizantski car Konstantin Porfirogenet VI. sredinom 10. stoljeća prvi put naziva otok Brač prema hrvatskom imenu u grčkoj formi: *He Bratza, ho Bratzes*.¹⁷

Slika 2. Ulomak Tabule Peutingeriane s prikazom otoka Brača

(D. VRSALOVIĆ, 1968, 45).

¹³ D. VRSALOVIĆ, 1957, 88; Z. STANČIĆ et al., 2004, 43.

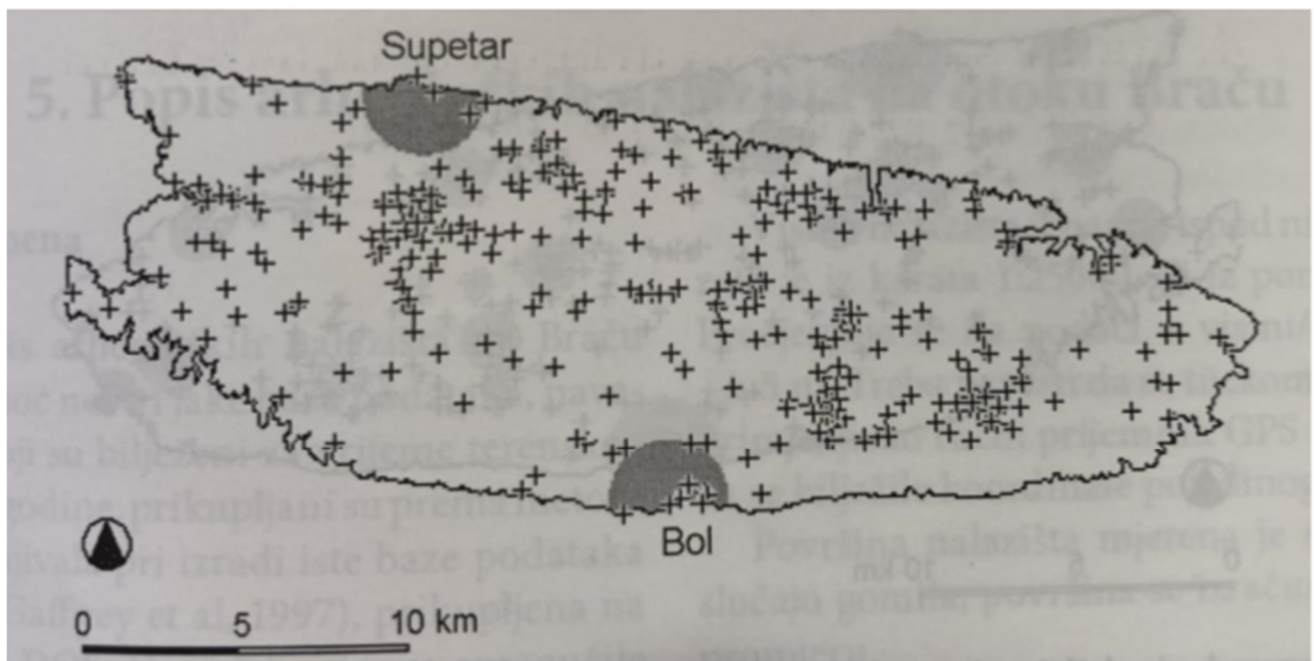
¹⁴ A. MAYER, 1939, 145; D. VRSALOVIĆ, 1957, 88; P. ŠIMUNOVIĆ, 2004, 30.

¹⁵ Z. STANČIĆ et al., 2004, 43.

¹⁶ Z. STANČIĆ et al., 2004, 44.

¹⁷ P. ŠIMUNOVIĆ, 2005, 11.

Zanimljive su vijesti bračkih povjesničara o trojanskom ratniku Antenor koji je jednom prilikom ugostio grčke junake Odiseja i Menelaju u nadi da će s njima ugovoriti da se oteta Helena vrati Grcima, a pritom zauvijek okončati dugogodišnji rat. Ne zaboravivši njegovo gostoljublje, Grci su ga nakon pada Troje povelili sa sobom u Ambraciju. Potom je Antenor iz Jonskog mora otplovio na otok koji se po dotadašnjem njegovom grčkom prebivalištu Ambracija prozvaao *Brachia*. Tom su predajom brački povjesničari željeli uveličati skromno porijeklo prvih bračkih stanovnika. Antenor sa sobom uzima ratara i vinogradara Silena, pomorca Elafa i pastira Braha. Silen je na bračkom tlu posadio prvu lozu, maslinu te kukuljicu iz koje se iščahurio cvrčak. Sama predaja oslikava Brač kao mediteranski otok s razvijenim stočarstvom, maslinarstvom, vinogradarstvom i pomorskom tradicijom.¹⁸ Od posebne su važnosti i brački kamenolomi koji su zapravo arheološki rudnici. Radnici u kamenolomima bili su kao Sizi i na fizički teškom radu o kojem nije ostao nikakav trag ni spomen. Za svog su zaštitnika brački kamenari odabrali rimskog heroja Herkula.

Slika 3. Karta Brača s ucrtanim arheološkim nalazištima

(preuzeto iz: Z. STANČIĆ et al., 2004, 47).

¹⁸ Z. STANČIĆ et al., 2004, 13-14; P. ŠIMUNOVIĆ, 2005, 10-11.

2. OTOK BRAČ OD PRAPOVIJESTI DO ANTIKE

2.1. Prapovijest

Arheološki podaci dobiveni sustavnim istraživanjima u špilji Kopačina kod Donjeg Humca otkrivaju da najstariji tragovi ljudske prisutnosti na otoku sežu u doba kasno gornjeg paleolitika. Stari su više od trinaest tisuća godina natrag u prošlost. O njima umjesto zapisa govore kulturni spomenici. U špilji su nađeni tragovi onodobnih životinja poput divljega konja, goveda, jelena, ptičjih kostiju, okamenjenih puževa te mnoštvo kremenih odbitaka i ruktvorina. Na taj davni sloj naslagalo se brončanodobno razdoblje s keramikom, sjekirama s krilcima te ostacima ljudske lubanje i bedrene kosti. Špilja je jedno od najstarijih čovjekovih obitavališta na cjelokupnom jadranskom otočju.¹⁹ Proučavanjem litičkih artefakata iz Kopačine pokazalo se kako su se kopačinski lovci i sakupljači vjerojatno kretali i prema dubokom istočnojadranskom zaleđu, čak sve do srednje Bosne.²⁰ Podizanjem razine mora na jadranskom prostoru za stotinjak metara početkom holocena, Brač se odvojio od kopna i postao otokom.²¹

Materijalni ostaci iz neolitika na otoku očitavaju se u blijedim otiscima. Čini se da je špilja Kopačina bila napuštena u neolitičkom razdoblju. Tragovi prvih zemljoradničkih zajednica ustanovljeni su na višeslojnom lokalitetu Rat. Dokaz tome su ulomci keramičkih posuda ukrašeni *impresso* ukrasom iz razdoblja starijeg neolitika.²² U Donjem Humcu, u blizini ranosrednjovjekovne crkvice sv. Ilije, otkrivene su kremene alatke koje su pripadale tim neolitičkim ljudima, dok se keramičke posude nisu sačuvale jer su vjerojatno bile pečene na niskim temperaturama pa se keramika prekopavanjem zemlje raspala.²³ Ostala je neobjašnjena činjenica zašto na Braču ne nalazimo veću koncentraciju neolitičkih nalaza. Teško je to povjerovati, ako je poznato da su susjedni otoci Hvar i Vis upravo po tom razdoblju najbolje okarakterizirani.

U brončanom i željeznom dobu stanovnici otoka pretežno su podizali kamene gomile i gradine pokraj obradivih površina ili lokvi dublje u unutrašnjoj visoravni otoka, koncentrirajući se na bavljenje stočarstvom i lovom. U to vrijeme vladala je nesigurnost na moru, a s gradina su mogli kontrolirati sve što se događalo u cijelom bračkom kanalu.²⁴ Premda je evidentirano nešto više od 240 prapovijesnih gomila, velik broj ih je uništen, pogotovo u 19. stoljeću, uslijed

¹⁹ P. ŠIMUNOVIĆ, 2007, 605.

²⁰ N. VUKOSAVLJEVIĆ et al., 2011, 47.

²¹ V. BARBARIĆ, L. URSIĆ, 2016, 5.

²² V. BARBARIĆ, 2010, 31.

²³ B. KIRIGIN, 2004, 100.

²⁴ Z. STANČIĆ et al., 2004, 38.

intenzivnog obrađivanja zemlje.²⁵ Najveći dio tih kamenih grobnih gomila u kojima su sahranjivani brački stanovnici još nije istražen. Stoga nam je taj segment prošlosti slabo ili pak potpuno nepoznat. U gradinskim naseljima sačuvali su se ostaci suhozidnih bedema koji su pružali bračkim Ilirima utočište od neprijateljskih napada. Posebno se izdvajaju gradine kao što su Rat kod Ložišća, Koštilo iznad Bola i Velo Gračišće na istočnom dijelu otoka te Malo Gračišće, Hum i Gradac pokraj Gornjeg Humca.²⁶ Sama ta imena nas obavještavaju do današnjeg vremena o davnoj namjeni tih gradinskih naselja.

Tijekom zadnjeg tisućljeća prije Krista jake domorodačke zajednice susreću se s predmetima umjetničkog obrta grčkog i italjskog svijeta. Takvi luksuzni predmeti za ilirsko stanovništvo bili su prestižni predmeti koji su pripadali višim društvenim slojevima.²⁷ U uvali zvanoj Vičja Luka kod Bobovišća na moru,²⁸ koja se nalazi podno gradinskog naselja Rat, povremeno su uplovljavale lađe grčkih trgovaca koji su donosili brončane kacige i knemide, nakit od staklene paste, geme i fino keramičko posuđe. Vjerojatno se još jedno trgovište ilirskih stanovnika, koji su dolazili s utvrđenih naselja, nalazilo i na istočnom rtu otoka u luci Sumartin, o čemu svjedoče i luksuzni nalazi iz grobova u Žaganj docu kod Selaca.²⁹ Mjesto Škrip ističe se impresivnim prapovijesnim zidinama sagrađenima po uzoru na grčke gradnje, rimskom arhitekturom te znatnijom epigrafskom građom.

Slika 4. Ulomak grčkog crnofiguralnog kratera s prikazanim Heraklom u borbi s nemejskim lavom, gradina Rat kod Ložišća (preuzeto iz: V. BARBARIĆ, 2010a, 168).

²⁵ V. BARBARIĆ, L. URSIĆ, 2016, 5.

²⁶ Z. STANČIĆ et al., 2004, 38.

²⁷ V. BARBARIĆ, 2010, 31.

²⁸ Na lokalitetu Vičja luka kod Bobovišća smještena je nekropola željeznodobne populacije gdje se pokapanje vršilo tijekom 5.-3. stoljeća prije Krista, v. V. BARBARIĆ, 2006, 56.

²⁹ V. KOVAČIĆ, 2005, 102.

2.2. Antika

Otok je prepun kulturnih vrijednih spomenika, poglavito iz antičkih vremena. Grci na otoku Braču nikada nisu utemeljili polis s gradskom upravnom strukturom. Iz helenističkog doba nema niti epigrafičke baštine. Grčki utjecaj vidljiv je samo po uvozu predmeta grčkog porijekla i arhitektonskim utjecajima.³⁰ Stariji brački kroničari spominjali su da su Grci podigli brački grad Scribea (Škrip), a Bračani koji dublje ne poznaju povijest i porijeklo davnih spomenika i u današnje vrijeme stare gradine po strateškim vrhuncima znaju nazivati *grškim gomilama*. Još je zagonetka kako se u doba grčke kolonizacije osnivaju gradovi i emporije na otocima Pharosu, Isi i Korčuli, a Brač je bio izostavljen na njihovom putu prema kopnu, odnosno antičkom Traguriju i Epetiju.³¹ D. Rendić-Miočević pokušao je navesti razloge zašto na Braču nije utemeljen grčki grad. Prema njemu, Iliri su se protivili daljnjem razvoju grčke kolonizacije jer su htjeli sačuvati svoje pozicije i ekonomsku samostalnost. Ilirsko se stanovništvo na otocima otvoreno sukobljavalo s Grcima na moru. Potom su se Grci usredotočili na dio dalmatinske obale u području Trogira i Stobreča jer su odatle mogli lakše prodrijeti dalje u unutrašnjost. Iz svojih osvojenih baza razvijali su trgovinu s dalmatinskim otocima i obalom, pa je tako i Brač predstavljao odredište za plasman njihovih proizvoda.³²

Već u prvim stoljećima nove ere Rimljani su obogatili svojim naprednijim načinom življenja i običajima ovaj povijesni prostor. S obzirom da je otok Brač u rimsko vrijeme bio pod administrativnom nadležnošću Salone, Rimljani na njemu nikad nisu izgradili neku gradsku aglomeraciju. Oni su na osvojenim područjima gradnjom gospodarskih objekata željeli uspostaviti kontrolu i mir te prodrijeti u srž života autohtonog stanovništva. Rustične vile oslikavale su način života većine stanovnika antičkog Brača i bile su sastavni dio njihove svakodnevnice. Također govore o razvijenoj trgovini i gospodarstvu. Prirodne značajke prostora kao što su pogodna luka, zaštićenost od vjetra, plodno zemljište i izvorska voda odigrale su bitnu ulogu u nastajanju rustičnih vila. U tim se gospodarskim kompleksima negovala zemljoradnja, stočarstvo, klesarski obrt i proizvodnja keramike. Rijetke su rimske vile sa luksuznijem uređenjem na Braču. Nalazi mozaičkih podova, dekorativni detalji, sustavi za grijanje, terme, obrađena kamena plastika ukazuju na vile stambenog karaktera u kojima je boravio dobrostojeći vlasnik. Bile su dobro povezane i okružene drugim vilama ili naseljima na otoku, a ostvarivale su i komunikaciju s kopnom i ostatkom svijeta. Imale su veliki značaj jer

³⁰ N. CAMBI, 2013, 65.

³¹ P. ŠIMUNOVIĆ, 2005, 9-10.

³² D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1954, 94.

su bile orijentirane na Salonu, među njima su očigledno postojale neraskidive veze i jedna ravnoteža. Mnogi brački proizvodi stizali su do Salone gdje su našli svoje tržište, a Salona je zadovoljavala svoje potrebe dobrima koja su potjecala sa otoka.³³

Na Braču ih nalazimo u velikom broju, posebice na sjevernoj obalnoj i priobalnoj strani otoka. Gusto su raspoređene u središnjem dijelu između Donjeg Humca i Bobovišća na moru gdje se nalaze najplodnija polja. Takve gospodarske jedinice smjestile su se i na jugu oko Bola i Murvice. Manja koncentracija rimskih nalaza nalazi se u preostalim, posve nepristupačnim i negostoljubljivim područjima. Tu su se povlačili ljudi domaćeg porijekla kako bi nastavili sa svojim pretpovijesnim običajima.³⁴ S obzirom na površinu koje su zauzimale i bogatstvo arheoloških nalaza izdvajaju se ponajviše vile nađene u Bunjama kod Novoga Sela, Lukama kod Škripa, Lovrečini, Zlatnom ratu u Bolu, Žalu kod Selca, rtu sv. Nikole kod groblja u Supetru, sv. Jadri kod Nerežišća, Murvici, Njivici kod Selaca, Njivici kod Podhuma, Stomorici, Mladinjem brdu iznad Pučišća, Bunjama kod sv. Stjepana u Pučišćima i Okladama kod Pučišća.³⁵ Arheolozi su u rustičnim vilama pronašli materijalne ostatke koji pričaju priču o rimskom prodiranju na otoke te njihovom uplitanju u život domaćeg stanovništva, organizaciji života i proizvodnji na vilama, ali i o trgovačkim vezama. U kasnoj antici dio rustičnih vila prerastao je u naselja okupljena oko vjerskog središta. Ovi lokaliteti simboliziraju kontinuitet življenja kroz cijelu antiku sve do srednjeg vijeka pa do danas.

Sačuvali su se i brojni drugi antički tragovi života na otoku kao što su dijelovi kamene arhitekture, skulptura i portreti, sepulkralna skulptura, epigrafski spomenici, kamenolomi, pristaništa, grobovi, sarkofazi, nalazi novca. Zasiurno je postojala određena povezanost između tih antičkih spomenika i rustičnih vila.

Većina skulpturalnih spomenika bila je slabije vrsnoće, odnosno provincijskog i pomalo rustičnog karaktera izradbe, no poneki primjerci su ipak nastali kao rezultat vještih ruku.³⁶ Jedna od vrlo vrijednih skulptura je glava dječaka iz 2. stoljeća koja je bila izrađena od penteličkog mramora. Čuva se u Postirima. Na temelju fizionomijskih karakteristika teško je odrediti je li riječ o božanskoj ili mitološkoj ličnosti ili pak portretu stvarne osobe. Lisnata vrpca na glavi upućuje kako je riječ o prikazu mlađahnog Dionisa ili Erosa.³⁷

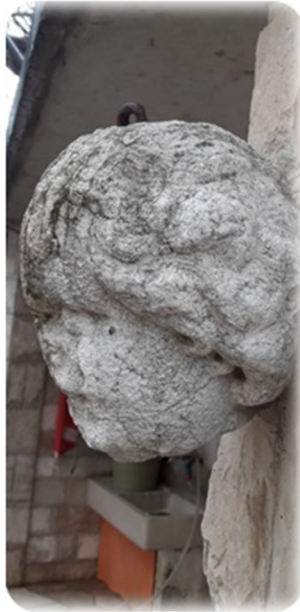
³³ K. JELINČIĆ, 2005, 121-124.

³⁴ K. JELINČIĆ, 2005, 34-35.

³⁵ K. JELINČIĆ, 2005, 123.

³⁶ D. VRSALOVIĆ, 1960, 79.

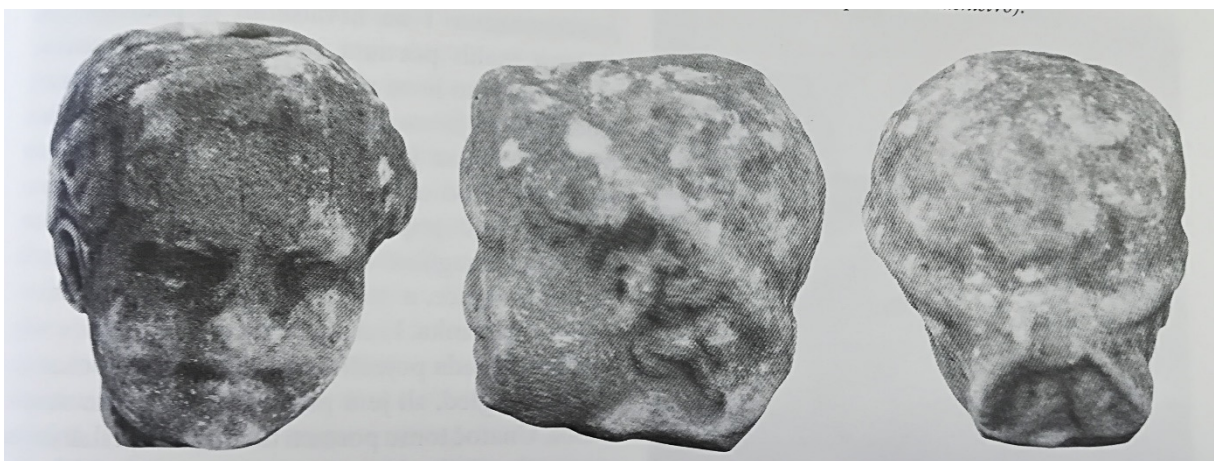
³⁷ N. CAMBI, 2004, 249-250; K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 178.

Slika 5. Glava dječaka, Postira
(fotografija: A. VIDAS).

Slika 6. Carski portret (?), Bol
(preuzeto iz: N. CAMBI, 2004, 252).

Portreti su također iznimno rijetki. U Dolcu kod Pučišća otkriven je jedan mali portret nekog ovjenčanog cara, vjerojatno Domicijana. Na glavi ima vijenac s raskošnom kopčom i vrpčama. Takvi su portreti bili izloženi u nekom vidljivom dijelu kuće u svrhu iskazivanja odanosti vladajućem rimskom caru.³⁸ Drugačijeg karaktera je bolški portret nadnaravne veličine koji je bio postavljen u javnom ambijentu. Iz njegova izraza lica iskazuje se unutarnja tjeskoba i tuga osobe. Vijenac spleten od hrastova lišća na glavi također je znak da portret prikazuje nekog poznatog cara.³⁹

Slika 7. Portret odraslog muškarca (car?), Pučišća (preuzeto iz: N. CAMBI, 2004, 251).

³⁸ N. CAMBI, 2004, 250-252.

³⁹ N. Cambi pretpostavlja da portret predstavlja cara koji je vladao negdje u razdoblju između smrti Galijena do uspostave rane tetrahije, v. N. CAMBI, 2004, 252-254.

Svakako vrijedan spomenik antičkog razdoblja je i mauzolej koji se nalazi kod današnje crkvice na brdu sv. Ilije u Donjem Humcu. Sačuvana je grobna komora iznad koje je bila postavljena složena i monumentalna konstrukcija. U zidove crkvice ugrađeni su dekorativni dijelovi tog istog mauzoleja, kao i fragmenti triju rimskih nadgrobnih natpisa. U obližnjoj gomili pronađene su dvije kasnocarske kamene skulpture koje su nekoć ukrašavale grobnicu.⁴⁰ Skulpture su se sačuvale samo od pojasa nadalje te su bile odjevene u kratku potpasanu tuniku. Primjećuje se jedan sitni detalj kako su noge figura bile zapravo ovijene zaštitnom tkaninom (*fasciae crurales*). Taj se odjevni detalj dandanas može zamijetiti kod zemljoradnika koji rade u polju ili čuvaju stoku. Mitološki junaci koji su bili pastiri poput Atisa, Adonisa, Ganimeda također se prikazuju s tim kožnim omotačima na nogama. Jednako tako uporabljivali su ih često i orijentalni vojnici ili pastiri. Iako su vojnici radili kao carski nadglednici u obližnjim kamenolomima, donjehumačke skulpture nisu prikazivale vojnike.⁴¹ Predstavljale su pastire što su čuvali ovaj mauzolej. Mauzolej je možda imao i funkciju hrama, na što ukazuje prostranost građevine kao i njezini raskošni arhitektonski i ukrasni fragmenti, a vjerojatno je bio sagrađen krajem 3. stoljeća za nekog lokalnog zemljoposjednika.⁴²

Slika 8. Fragmenti skulptura pastira, Donji Humac (fotografija: A. VIDAS).

⁴⁰ D. VRSALOVIĆ, 1957, 95; D. VRSALOVIĆ, 1960, 77-78, 80; N. CAMBI, 2004, 265-267; H. GJURAŠIN, 2007, 74-75.

⁴¹ N. CAMBI, 2004, 266-267.

⁴² D. DEMICHELI, 2010, 177-178.

Slika 9. Crkva sv. Ilije i temelji mauzoleja (fotografija: A. VIDAS).

U kategoriji nadgrobnih spomenika ističe se stela pronađena u Lovrečini s prikazom dvoje male djece Revokate i Hilariona u brodiću, koji su se otopili u moru.⁴³ Jedan od najzanimljivijih primjera rimske sepulkralne umjetnosti na našim prostorima je upravo stela Svetonija Jonija koja je pronađena u Bolu na otoku Braču. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru. U arheološkoj literaturi spomeniku se posvetilo više pozornosti jer se nastojalo odgonetnuti točno značenje središnjeg likovnog motiva, dok je druga nepoznanica bila vezana uz čitanje pokojnikova imena. U središnjem polju stele prikazana je stilizirana figura muškarca s glavom u obliku dvije kruškolike koncentrične kružnice, ušima nalik na ručke lonca te kvadratičnim tijelom s ukrštenim linijama, a nedostaju noge. U ruci je lik držao peterozub usmjeren prema glavi dupina. Donji dio spomenika prekriva *titulus*, odnosno natpisno polje. Eggerovo čitanje natpisa glasi:⁴⁴

*Titulu<s> positum / [e]st Suetonio Ionio do<m>o Dur(ra)c(hio)? / ann(orum) LX ovi(t)
m(ense) ia(nuario) tertio (die).*

Stariji arheolozi smatrali su kako je riječ o prikazu Neptuna ili nekog drugog morskog božanstva.⁴⁵ Glavni razlozi zbog kojih se prikazani lik ne može interpretirati kao Neptun su peterozub, dupin i ukrštene linije na donjem dijelu tijela. Klasični atributi svojstveni za

⁴³ CIL 3, 3107; D. VRŠALOVIĆ, 1960, 90; N. CAMBI, 2004, 256.

⁴⁴ CIL 3, 6427; CIL 3, 10106; R. EGGER, 1954-57, 133-134.

⁴⁵ E. CEVC, 1952, 230; D. VRŠALOVIĆ, 1960, 82, 90-91; Najstariji ribarski pribor na zadarskom području, Zadar, 1998 (vodič izložbe).

ikonografiju Neptuna su uspravljene osti s tri zupca, a ne s pet redova zubaca te hlamida nemarno omotana oko njegovog golog tijela. Neptun, kao gospodar morskih dubina, ne ubija svog stalnog pratitelja i prijatelja dupina, već ga drži u ruci, hvata za rep ili mu je kao žrtva postavljen do njegovih nogu.⁴⁶ N. Cambi dolazi do zaključka kako je na reljefu prikazan ribar koji lovi iz svog čamca. Temeljna poruka prikaza je prikazivanje čovjeka koji je za života teško radio.⁴⁷ Morski ambijent zastupa dupin koji je i u današnje vrijeme najveći neprijatelj ribara. Jednako tako D. Maršić smatra da bi se donji dio tijela u obliku pravokutnika mogao prepoznati kao brodica ili radna odjeća. Ukrštene linije mogle bi se odnositi na stilizirani kristogram.⁴⁸ Pokojnik je vjerojatno bio kršćanin čija je želja bila da se prikaže njegovo profesionalno zanimanje ili hobi na spomeniku nakon smrti. S natpisa je vidljivo da je umro u šezdesetoj godini svog života. Čitanje pokojnikovog osobnog imena (*cognomen*) vjerojatno bi trebalo glasiti u formi *Ionius*. Podrijetlom je bio iz grada Dirahija (Drač) koji se nalazi na ulazu u Jonsko more. Natpis odaje značajke vulgarnog latiniteta, odnosno klesarovu nevještinu vladanja latinskim jezikom. Na temelju onomastičkih, epigrafskih i paleografskih analiza datacija stele se stavlja u kasno 3. ili 4. stoljeće. Ova nadgrobna stela je naivno umjetničko ostvarenje koje se ističe svojom jednostavnošću i skromnošću.⁴⁹

Slika 10. Stela Svetonija Jonija (fotografija: A. VIDAS).

⁴⁶ D. MARŠIĆ, 1999, 76.

⁴⁷ N. CAMBI, 2004, 257.

⁴⁸ D. MARŠIĆ, 1999, 75-76.

⁴⁹ D. MARŠIĆ, 1999, 67-84; N. CAMBI, 2004, 256-257.

Od kamena iz poznatih bračkih kamenoloma bili su izrađivani i jednostavni sarkofazi skromnije ikonografije. Sarkofage poganskog podrijetla ponekad je teško prepoznati jer su korišteni kao pojišta za stoku, spremišta za vodu ili pak kao kamenice za ulje. Zanimljivo je da se na otoku ne pojavljuju dekorirani sarkofazi kasnog drugog, odnosno s početka trećeg stoljeća. Najčešće su imali oblik škrinje sa krovnim poklopcem na dvije vode te ugaonim akroterijima bez natpisnog polja. Jedni od ljepših primjeraka su fragmenti sarkofaga otkriveni u Dračevici. Slično bolskoj steli, pokojnik je želio naglasiti da se za vrijeme svoga života bavio ribolovstvom. Na njegov poganski karakter ukazuje formula *Diis Manibus* koja je posvećena božanstvima Podzemlja,⁵⁰ iako su na sarkofagu prepoznatljivi i elementi kršćanske simbolike poput dupina koji gutaju sipu. Približno se može datirati u kraj 3. ili početak 4. stoljeća.⁵¹

Na otoku se rijetko pronalaze skupi sarkofazi uvezeni iz drugih središta antičkog svijeta koje su mogli priuštiti samo bogati pojedinci. Iz Bola potječe takav fragment sarkofaga atičke produkcije, izrađen od penteličkog mramora s kvalitetnim reljefom, koji najvjerojatnije prikazuje mitološkog junaka Meleagra u trenutku kada kopljem pogađa srce kalidonskog vepra. Sačuvala se samo glava Meleagra ispod profilacije od akantusova lišća i cvijeća. Isti se takav reljefni ukras javlja, primjerice, na rimskom sarkofagu iz Damaska. Datira se u sredinu 3. stoljeća.⁵² Neki su sarkofazi trgovačkim putovima čak završili i na italskoj obali Jadrana.⁵³

⁵⁰ Posvetna formula *Dis Manibus* koja je izražena kraticom D. M. u značenju „Bogovima Manima“ dosta je uobičajena na nadgrobnim natpisima. U rimskoj mitologiji Mani predstavljaju dobre duše pokojnika koje treba oraspoložiti kada više nemaju tijelo u kojemu bi boravili. Izraz *Dis Manibus* je za područje rimske Dalmacije karakterističan tek od 2. stoljeća, upotrebljava se i tijekom 3. stoljeća, a u 4. stoljeću potpuno nestaje, v. R. MATIJAŠIĆ, 2002, 75-76.

⁵¹ N. CAMBI, 2004, 259-262.

⁵² N. CAMBI, 2004, 258-259; Z. STANČIĆ et al., 2004, 69; Meleagar je u grčkoj mitologiji bio sin kalidonskog kralja Eneja i Alteje. Jedna predaja govori kako su u vrijeme Meleagrova rođenja božice sudbine Mojre predvidjele da će on živjeti sve dok cjepanica na ognjištu ne sagori. Njegova majka Alteja je potom izvukla cjepanicu sa vatrišta i brižno sakrila. Meleagar svoju slavu duguje očevu propustu. Jednom prigodom, u vrijeme završetka uspješne berbe, Enej je prinio žrtvu zahvalnicu svim bogovima, ali je slučajno izostavio Artemidu. Ljutita Artemida poslala je golemog i snažnog vepra da pohara kalidonske zemlje. Meleagru se u lovu na vepra pridružuju najslavniji junaci s kojima je sudjelovao u pohodu Argonauta, te uz njihovu pomoć savladava vepra. Radost zbog uspješna lova je bila velika, međutim, sve je nadvisila svađa oko toga kome će pripasti veprova koža. Izbio je sukob između Kalidona i Pleurona u kojem je Meleagar nehotice ubio svog ujaka. Alteja se tada u gnjevu prisjetila Mojrina proročanstva te je bacila cjepanicu u vatru, i tako je oduzela život Meleagru, v. V. ZAMAROVSKY, 2004, 216-217.

⁵³ V. BARBARIĆ, L. URSIĆ, 2016, 13.

Slika 11. Fragment sarkofaga
(preuzeto iz: N. CAMBI, 2004, 261).

Slika 12. Fragment sarkofaga s prikazom
Meleagra (fotografija: A. VIDAS).

2.3. Kršćanstvo

Osobitost otoka Brača je crkvena arhitektura kasne antike koja svjedoči o ustrajnosti bračkog puka u kršćanskoj vjeri. Kršćanstvo se u znatnijoj mjeri počelo širiti u ovom ruralnom području nešto kasnije te se pretpostavlja kako su upravo prvi impulsi njegova prodiranja došli iz salonitanskog crkvenog središta. Većina se autora slaže kako su se ranokršćanske građevine intenzivno počele graditi nakon bizantsko-gotskih ratova, odnosno u vrijeme Justinijanove vladavine jadranskom obalom u 6. stoljeću. Od tog trenutka, bazilike podignute na sjevernoj strani otoka u Sutivanu, Supetru, Postirima, Mirju, Lovrečini, Pučišćima i Poveljima, postaju žarišta kršćanstva. Na južnoj strani otoka jedini ranokršćanski objekt nalazi se u Bolu na mjestu predromaničke crkve sv. Ivana i Teodora.⁵⁴ U blizini glasovitih kamenoloma između Splitske i Škripa prodorom starokršćanstva sagrađena je crkvica sv. Jadre.⁵⁵ Pretpostavlja se kako se tu oblikovalo naselje s klesarskim radionicama. Naselje svjedoči o velikom intenzitetu kamenoklesarskih radova i nakon Dioklecijana. Potom je u Škripu, u 7. stoljeću, podignuta

⁵⁴ V. BARBARIĆ, L. URSIĆ, 2016, 13.

⁵⁵ I. FISKOVIĆ, 1982, 72; K. JELINČIĆ, 2005, 42.

trobrodna bazilika na mjestu ranosrednovjekovne crkve sv. Duha koja se nalazi na današnjem groblju.⁵⁶

Posebno se izdvaja povaljska bazilika sa svojom u potpunosti sačuvanom krstionicom. Osim nje, zanimljiva je i jednobrodna bazilika u Lovrečini s lijepim krstioničkim ciborijem i sačuvanim freskama koje se odlikuju bogatstvom motiva. Na Mirju se prema nalazima crkvenog kamenog namještaja pod slojem zemlje naslućuje sakralna građevina u unutrašnjosti naknadno adaptirane kasnoantičke vile s portikom. Sve ove crkve su najčešće bile opremljene krstionicama koje su imale krsni zdenac križnog oblika. U prezbiteriju bazilika u Povljima, Postirima i Lovrečini pronađena je konfesija koja je bila pokrivena oltarnom menzom s ciborijem. Međutim, bez sustavnijih istraživanja ne može se sa sigurnošću tvrditi zašto i kada dolazi do rušenja ili napuštanja ovih objekata. U blizini ovih vjerskih središta su se tada razvila naselja u kojima je nastavljen život započet u prethodnim stoljećima. Utvrđen je velik broj sarkofaga s križem koji su starokršćanskog postanka. Uzimajući u obzir ne tako veliku površinu otoka, često se može čuti kako se na čitavom Mediteranu nije očuvalo toliko starokršćanskih i ranoromaničkih bazilika kao što je to bio slučaj na otoku Braču.⁵⁷

⁵⁶ BELAMARIĆ et al., 1994, 77-83.

⁵⁷ V. BARBARIĆ, L. URSIĆ, 2016, 8.

3. ŠKRIP

Najimpresivnije arheološko nalazište na otoku zasigurno predstavlja bračko naselje Škrip koje se odlikuje bogatom poviješću te simbolizira neprekinuti kontinuitet življenja od prapovijesti sve do današnjih dana. Naselje se skriva na jednoj od mnogih kamenitih uzvisina u unutrašnjosti, u blizini plodnih dolina i vode, odakle se mogao kontrolirati plovni put. Današnje selo nije obnovljeno na svom povijesnom mjestu, već je pomaknuto zapadnije od gradine. U srcu prapovijesne gradine nalazi se Muzej otoka Brača koji je mjesto susreta prošlosti i sadašnjosti zavičaja čiju bogatu građu čuva te pruža poticaj za daljnji kulturni razvoj i napredak bračke zajednice.⁵⁸ O prošlosti Škripa pisalo se kroz raznorazne tematske radove, ali nemamo jednu sustavnu cjelovitu knjigu koja bi objedinjavala sva dosad otkrivena saznanja i otkrića o najstarijem naselju na otoku.

Brač je jedan od rijetkih značajnijih jadranskih otoka na kojem se nije razvio grad koji bi imao ulogu kuturnog i umjetničkog središta. Upravo je Škrip bio najbliže toj svojevrsnoj prijestolnici. Svakako, potrebno je istaknuti sporni natpis koji navodno svjedoči o obnavljanju napuštenog grada u 7. stoljeću od strane salonitanskih i epetijskih izbjeglica u Škripu. Natpis prema D. Hrankoviću glasi:⁵⁹

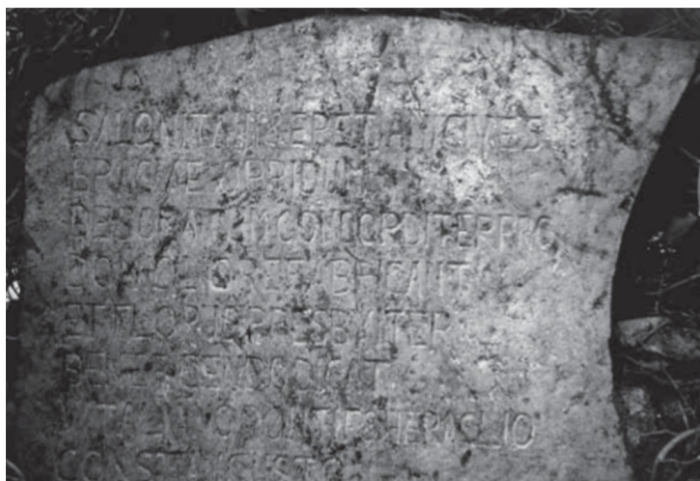
Salonitani & (et) Epetiani cives / Braciae oppidum / desolatum concorditer pro / domicilio refabricant / et Florus presbyter / benefi cendo dicat / Vitaliano pontifi c(e) & (et) Heraclio / Constant(io) Augusto

Budući da je natpis bio izgubljen, mnogi autori su se dugo predomišljali o njegovom stvarnom značenju. Međutim, nedavno je pronađen natpis u vrtu neke kuće u Škripu te je već na prvom pogledu uočena neautentičnost natpisa. Nije imao nikakve veze s kasnoantičkim načinom pisanja epigrafike. Bio je to pokušaj da se Škripu na takav način pridoda dostojanstvo drevnog porijekla.⁶⁰

⁵⁸ A. MATOKOVIĆ, 2012, 44.

⁵⁹ A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 25.

⁶⁰ N. CAMBI, 2013, 56-57.

Slika 13. Natpis o navodnom obnavljanju bračkog grada (preuzeto iz: N. CAMBI, 2013, 70).

U starom Škripu utvrđena je brončanodobna gradina smještena na pažljivo odabranom položaju koja je bila preslojena monumentalnim zidinama. Konstrukcija zidina izvedena je od velikih pravilnih blokova, bez anatiroze, koji su s vanjske strane bili ojačani zemljanim nasipom.⁶¹ Fortifikacije su okruživale naselje sa tri strane, a na južnoj strani bilo je zaštićeno prirodnim uzvišenjem. Još danas ostavljaju naselju dojam moćnosti i neosvojivosti. Nažalost, veći dio fortifikacija je devastiran, poglavito u srednjem vijeku. Najbolje stanje sačuvanosti je na zapadnoj strani, dok se na istočnoj i sjevernoj pojavljuju samo fragmentarno.⁶²

Naime, dugo se vremena u stručnoj literaturi raspravljalo o tome tko je sagradio te prapovijesne zidine. Stariji povjesničari kao što su bili D. Hranković, I. Ivanišević, V. Prodić i A. Cicarelli bili su zagovornici teze o grčkoj koloniji u Škripu. Smatrali su da su prvi stanovnici otoka došli iz grčke Ambracije nakon trojanskih ratova i osnovali brački grad, nazvan *Scripea*, današnji Škrip. Međutim, ima dosta protivnika grčke gradnje tih zidina. Imajući u vidu činjenicu da Grci, kao narod pomorskoga i trgovačkoga duha nisu utemeljivali naselja podalje od mora, Duje Rendić Miočević pridonosi tezu kako su fortifikacije izgrađene od ilirskih graditelja koji su se koristili tehnikom gradnje starih Grka. To se događalo u vrijeme kolonizacije susjednog Hvara od strane jonskih Parana. Oni su, ugledavši se na grčke graditelje, od velikih neobrađenih blokova napravili megalitske zidine.⁶³ Ipak, novija istraživanja provedena 1995. godine su pokazala vrijeme datiranja zidina još u kasno brončano doba. Utvrđeno je kako su građena oko tisuću godina ranije nego što se to prije smatralo, vjerojatno pod izravnim mikenskim ili južnoitalskim utjecajem. Kiklopski zidovi su B. Kirigina podsjetili na mikenski način gradnje,

⁶¹ A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 9; N. CAMBI, 2013, 57-58.

⁶² A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 7.

⁶³ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1954, 90-94; Z. STANČIĆ et al., 2004, 38-39.

uz to su sačuvani ulomci keramike iz mikenskog razdoblja što ga je navelo da Škrip nazove Hrvatskom Mikenom.⁶⁴

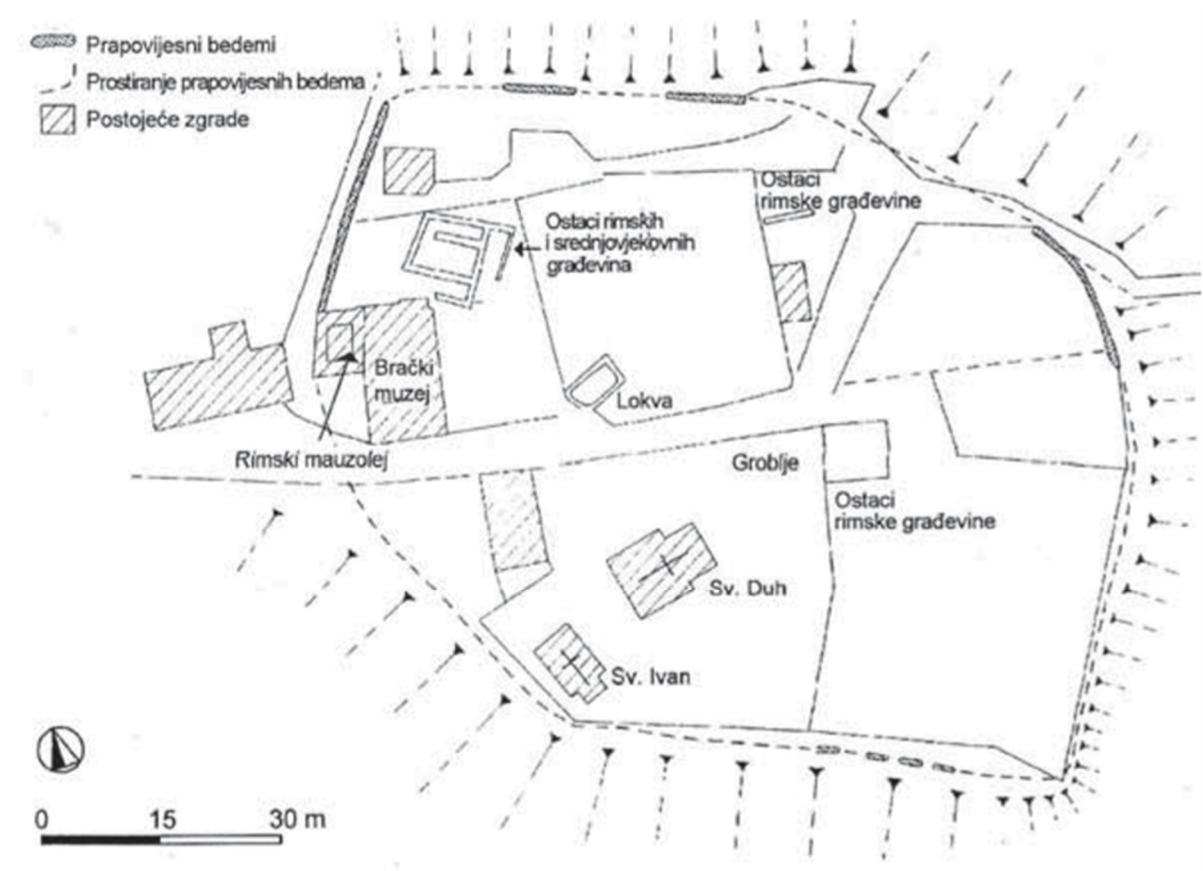
Slika 14. Zapadne zidine i temelj heroona (fotografija: A. VIDAS).

Slika 15. Položaj Škripa s pogledom na Brački kanal (fotografija: A. VIDAS).

⁶⁴ B. KIRIGIN, 2005, 96; P. ŠIMUNOVIĆ, 2007, 605.

U antici je naselje posjedovalo mnoge gradske elemente, ali nije imalo dovoljno razvijenu municipalnu konstituciju. Njegovo antičko ime i dalje nam je nepoznato. Čitavu gradinu su presijecala dva komunikacijska pravca, od kojih se nasebinski pravac istok-zapad nastavljao prema nekropoli izvan obrambenih zidina. Nekropolu još i danas definiraju grobovi isklesani u živoj stijeni, tzv. hamosoriji. U središtu naselja očuvala se velika cisterna za vodu koja se koristi kao pojište za stoku. U jugozapadnom dijelu naselja su se nalazili kultno-javni sadržaji poput hrama posvećenog Velikoj Majci, forum i rimske terme. Na ovom mjestu vidljiv je sakralni kontinuitet budući da je tu kasnije sagrađena kršćanska crkva, a potom i ranosrednjovjekovna crkva sv. Duha.⁶⁵

Slika 16. Tlocrt gradine u Škripu

(preuzeto iz: N. CAMBI, 2013, 70).

Najvažniji antički ostatak u Škripu je građevina u substrukciji srednjovjekovne utvrde Radojković koja je dugo bila interpretirana kao mauzolej.⁶⁶ Zbog činjenice da se građevina nalazi unutar naselja, N. Cambi smatra da ju je jedino moguće objasniti kao heroon.⁶⁷ Poznato je da se u antici grad mrtvih nalazio izvan naselja, što govori u prilog tome da bi teško mogli

⁶⁵ N. CAMBI, 2013, 58-59.

⁶⁶ A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 13-20; N. CAMBI, 2013, 58.

⁶⁷ N. CAMBI, 2013, 62.

očekivati kako se ovdje uistinu radilo o mauzoleju. A. Faber, koja je vodila istraživanja u Škripu, zaključila je kako je u tom mauzoleju mogao biti sahranjen samo jedan pokojnik.⁶⁸ Međutim, mauzoleji su u rimsko doba obično bili namijenjeni ukopu cijele obitelji, pa čak i oslobođenicima, a ne samo jednokratnom ukopu.⁶⁹

Heroon je bilo svetište posvećeno lokalnom heroju ili pak nekom mitološkom liku koji je svojim herojskim djelima zaslužio besmrtnost. U tom slučaju, N. Cambi pretpostavlja da bi škripski heroon, s velikom dozom opreza, mogli povezati s Heraklom te kako su se u njemu čuvali njegovi lažni posmrtni ostaci. Heroon se sačuvao u svom gotovo izvornom obliku. Konstrukcija heroona bila je koncipirana na dva kata s bačvastim svodom, a ispred se nalazio predprostor. Kultne aktivnosti su se odvijale na otvorenom prostoru pored svetišta. U unutrašnjosti je na zidu naknadno uklesana plitka figura muškarca s dužom bradom, krupnim očima te ušima nalik na ručke lonca. Takvi jednostavni klesarski radovi primjećuju se u 4. stoljeću na nadgrobnim spomenicima na Braču, a predstavljaju pokojnike.⁷⁰ A. Faber i M. Nikolanci nisu podrobnije proučavali figuru zbog nedostatke rasvjete, ali su pretpostavili da taj skoro neprimjetljivi reljef u celi predstavlja Satira ili Gorgonu.⁷¹ Na temelju paralela s drugim sličnim građevinama u antičkom svijetu, N. Cambi odbacuje dataciju građevine u vrijeme gradnje Dioklecijanove palače te zaključuje kako je bila sagrađena u posljednim stoljećima prije Krista.⁷²

Slika 17. Izrezbareni lik muškarca u celi heroona (fotografija: A. VIDAS).

⁶⁸ A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 14.

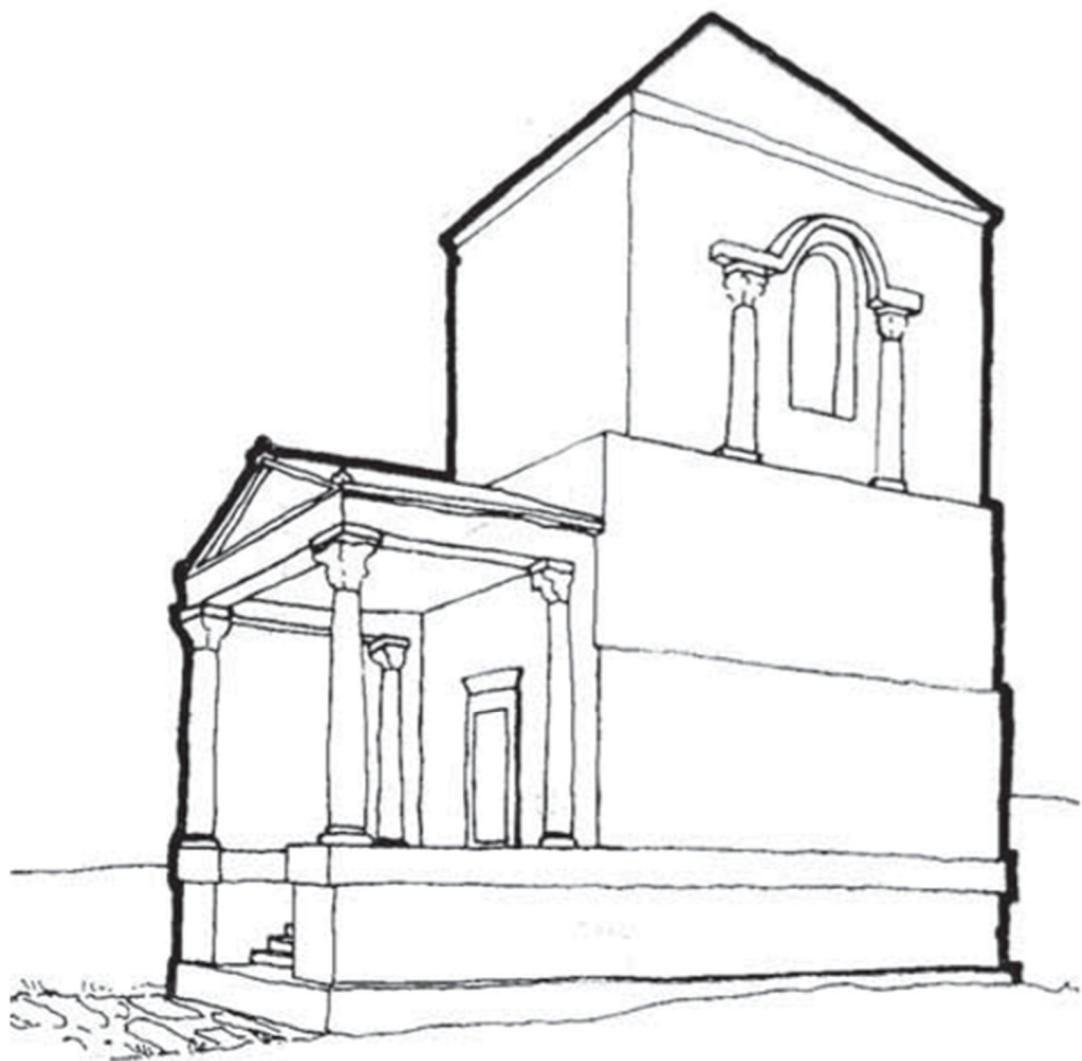
⁶⁹ N. CAMBI, 2013, 63.

⁷⁰ N. CAMBI, 2013, 58-64.

⁷¹ A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 19.

⁷² N. CAMBI, 2013, 60-61.

Na ovu se građevinu nastavljao još jedan kat sa tzv. sirijskom lukom, koji je izgrađen znatno kasnije u tetrarhijsko doba. Taj dodatak je neka vrsta fortifikacijske osmatračnice namijenjene osmatranju rada u kamenolomima i transporta blokova do luke Splitska. Mnogo stoljeća zatim nad tim tornjastim dodatkom podignuta je kula Radojković koja je također služila u fortifikacijske svrhe, na što ukazuju istaci za prolijevanje vrele smole. Prema svemu sudeći, prepoznamo nekoliko povijesnih slojeva građevine: helenistički, tetrarhijski i kasnosrednjovjekovni.⁷³ Nije nam poznato kada je točno zamrla prapovijesna gradina. Međutim, gradnja heroona koji je zatvorio ulaz u zidinama na zapadnoj strani potvrđuje da gradina tada više nije imala neko značenje.⁷⁴

Slika 18. Rekonstrukcija hrama nekog božanskog heroja
(preuzeto iz: A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 18).

⁷³ N. CAMBI, 2013, 64.

⁷⁴ B. KIRIGIN, 2005, 96.

Slika 19. Unutrašnjost heroona s bačvastim svodom (fotografija: A. VIDAS).

Nigdje ni jedna legenda o Škripu nije zapisana, ali se ipak sačuvala predaja kako su u ovoj građevini bile pokopane navodno Priska i Valerija, supruga i kćerka cara Dioklecijana, koje je on protjerao iz svoje luksuzne rezidencije kada su se preobratile na kršćanstvo. Međutim, preko rimskog govornika Laktancija, doznajemo istinu kako su Valerija i Priska zapravo pogubljene u Solunu, a njihove kosti su završile na dnu mora.⁷⁵ Također je poznata druga usmena predaja o rimskom namjesniku Konstanciju Kloru. Dok je bio na vojnoj dužnosti, obilazio je škripske kamenolome te se zagledao u pučanku Jelenu s kojom je kasnije dobio sina Konstantina Velikog.⁷⁶

Mnogi autori se slažu kako je Škrip nepobitno pokazivao stanovite karakteristike grada kao što su zidine, dvoja gradska vrata, dobro i pravilno raspoređene komunikacije, potencijalni forum, hram s trijemom, terme, cisterne i heroon.⁷⁷ Stoga je moguće da je Škrip funkcionirao u razdoblju rimske Republike kao naselje gradskog tipa neke autohtone zajednice, a od ranog carskog doba ponajviše je bio središte kamenarske djelatnosti koja je bila u carskim rukama. Najveći prosperitet doživljava u vrijeme kada rimski car Dioklecijan gradi svoju utvrđenu

⁷⁵ N. CAMBI, 2013, 63.

⁷⁶ <https://www.dalmacijadanas.hr/skrip-hrvatska-mikena>

⁷⁷ N. CAMBI, 2013, 65.

palaču. Unutar škripskih bedema mogao se čuvati i novac zarađen od trgovine kamena. Carska uprava i rad rimskih vojnika u kamenolomima glavni je razlog tome što Škrip nikad nije postao municipij. Iako je imao sve značajke mogućega grada, nije se mogao realizirati u pravom smislu te riječi.⁷⁸

U najstarijem bračkom naselju otkriveno je potom nekoliko grobova i arhitektonskih ostataka koji se datiraju u razdoblje kasne antike.⁷⁹ Nadalje, dolazi do rušenja Škripa, prvo od Gota. Drugim rušenjem Škripa 841. godine, ovaj put od Neretvana, naselje se više nikada nije u potpunosti oporavilo.⁸⁰ Ipak u srednjem vijeku Škrip se pretvara u utvrđeno naselje sa kaštelom, a romanička crkva sv. Duha koja se nalazi na današnjem groblju kasnije služi kao grobna kapela.⁸¹

Slika 20. Zavičajni muzej otoka Brača (fotografija: A. VIDAS).

⁷⁸ N. CAMBI, 2013, 66-67.

⁷⁹ A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 38-39.

⁸⁰ Z. STANČIĆ et al., 2004, 32.

⁸¹ A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, 28.

4. KULTOVI BOŽANSTAVA RIMSKOG PANTEONA

Rimske vojne intervencije na našoj obali počinju u 3. stoljeću prije Krista te od tada Rimljani polako postaju gospodari istočnog Jadrana osnivajući prva rimska trgovačka središta, vojna uporišta i zajednice rimskih građana, odnosno kolonije. Nakon gušenja velikog delmatskog-panonskog ustanka 9. godine nastupio je proces romanizacije koji je zahvatio ilirske zajednice koje do tada nisu bile pogođene nekim oblikom rimske vladavine. Širenjem izvorne rimske religije Rimljani su željeli učvrstiti vlast na tek pripojenom teritoriju.

Tako su i na otoku Braču zabilježeni spomenici službenih božanstava rimske religije, poput primjerice Herakla, Jupitera, Magne Mater, Libera, Venere, Merkura i Asklepija. Zastupljenost oficijelnih kultova dokaz je procesa romanizacije koji je zahvatio i bračko područje. Prilikom izgradnje ceste u blizini Škripa 1974. godine, blizu kamenoloma Rasohe, otkriveno je nekoliko važnih kamenih spomenika. Dva reljefa su s likom Herakla, jedan reljef je dosta oštećen i ocrtava pripitog Libera kojeg pridržava Satir, a uz njih se nalazi Liberov pratitelj pantera. Zanimljivi su i tada pronađeni nalazi dvaju zavjetnih žrtvenika, jednog posvećenog bogu lječništva Asklepiju, dok se na drugom spominje ime Jupitera najboljeg i najvećeg. Navedeni spomenici čuvaju se u Bračkom muzeju u Škripu.⁸² Upravo je najveći broj zavjetnih spomenika pronađen na području između Škripa i Splitske koje je u rimsko doba bilo nastanjeno klesarima i radnicima zaduženima za vađenje i preradu kamena.

Rimsko osvajanje nametnulo je neke nove veze između vjerovanja i životnog prostora na otoku. Izuzev mjesta Škripa, rimski kultovi nisu posvjedočeni na mjestima gdje je prije bilo nekakvo prapovijesno kultno mjesto, već u novim centrima antičkog svijeta koji su se nalazili u plodnim dolinama uz more.⁸³

4.1. Arheološki tragovi kulta Jupitera

Na području rimskog imperija kult kapitolijskog Jupitera i rimskog princepsa predstavljao je okosnicu službene državne religije. Kao što se Jupiteru pripisivalo vrhovništvo nad nebom, tako se ovozemaljski svijet podčinjavao rimskom vladaru. Epicentri Jupiterova kulta na području Hrvatske bili su u središtima rimskog upravnog sustava, zatim u gradovima vojnog karaktera te mjestima duž važnijih rimskih prometnica. Tamo gdje je utjecaj

⁸² B. KIRIGIN, 1979, 129; N. CAMBI, 2004, 243; N. CAMBI, 2013, 13.

⁸³ V. BARBARIĆ, L. URSIĆ, 2016, 7.

romanizacije bio slabiji, Jupiterovi natpisi pojavljuju se tek iznimno. Među štovateljima Jupiterovih žrtvenika bili su zastupljeni i oslobođenici, robovi, punopravni rimski građani i žene, to jest svatko tko je imao dovoljno novčanih sredstava za pristupanje takvim kulturnim radnjama, bez obzira na status i porijeklo. Što se tiče rimskog građanstva, dedikanti su obično bili iz vojničkog staleža, potom članovi svećeničkih redova, gradskih vijeća i državni dužnosnici. Pored kapitolijskih titula, drugi epiteti koji oslikavaju određene kvalitete Jupitera su *Victor*, *Conservator*, *Depulsor*, *Taranucus*, *Tanarus*, *Custos*, *Tonans*, *Fulminator*, *Nundinarius*, *Culminalis*, ali i *Dolichenus* te *Caelestis*.⁸⁴

Na otoku Braču dokumentirane su četiri posvete Jupiteru na malim vapnenačkim žrtvenicima. Jedan je žrtvenik Jupiteru podignut u kamenolomu u Škripu od strane konzularnog protektora Vibija Vibijana i Tita Flavija Pompeja, centuriona treće kohorte Alpinaca, koji je bio nadglednik radionice za gradnju i održavanje salonitanskog amfiteatra.⁸⁵

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Fl(avius) Pompeius / |(centurio) coh(ortis) III / Alpinorum / Antoniniana / curam agens / fab(ricae) amp(hitheatri) men(---?) et / Vibius Vibianus / protector / co(n)s(ularis)

Na temelju gentilnih imena može se pretpostaviti zemljopisno podrijetlo vojnih osoba. Kognomen *Pompeius* se javlja veoma rijetko u Dalmaciji. Jednako tako vjerojatno je i Vibije Vibijan bio italčkog podrijetla.⁸⁶ Pompej je obavljao i funkciju *ensorsa*, a Vibije Vibijan bio je vojnik u zaštiti namjesnika provincije. Oni su poslani na otok zbog izvršenja neke važne zadaće vezane za održavanje amfiteatra u vremenu nakon 212. godine kada se spomenik datira.⁸⁷ Žrtvenik postavljaju u trenutku započinjanja ili nakon uspješnog završetka svoje zadaće.⁸⁸ U Saloni je postojala institucija (*fabrica*) koja se dugoročno brinula i organizirala sve poslove oko gradnje tog najvećeg javnog objekta. Smatra se da je egzistirala i ranije od nastanka natpisa. Naši vojnici su vrlo vjerojatno zatekli radove oko gradnje amfiteatra, o čemu svjedoči oznaka privremene centurionove titule, *curam agens*.⁸⁹ Zajednička je posveta božanskom zaštitniku rimske religije bila odraz njihove službene dužnosti. Takav oficijelni karakter Jupiterova kulta iskazuje se i u kapitolijskoj formuli Jupiterova imena, izraženoj epitetima

⁸⁴ M. SINOBAD, 2010, 145-178.

⁸⁵ AE, 1979, 448; B. KIRIGIN, 1979, 129-130.

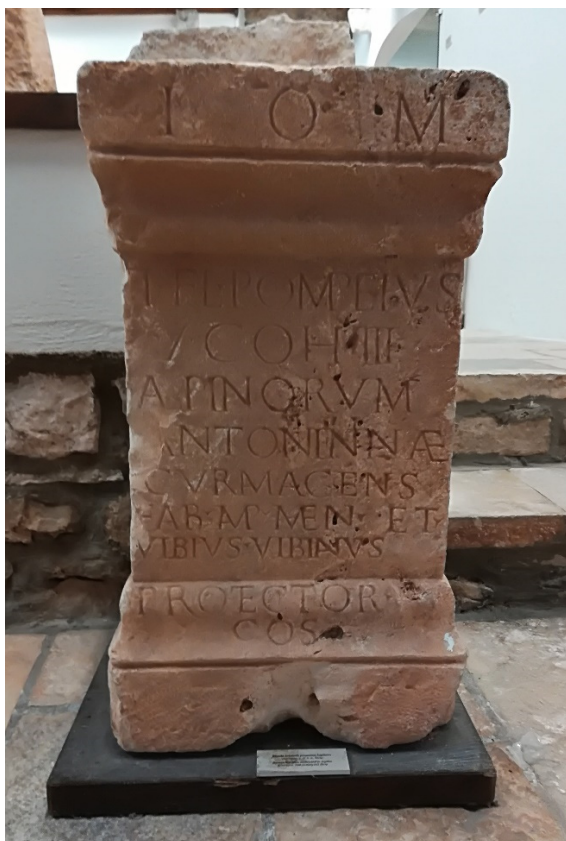
⁸⁶ B. KIRIGIN, 1979, 130.

⁸⁷ Datacija se temelji na upotrebi epiteta *Antoniniana* koji Treća kohorta Alpinaca dobiva u prvoj polovici 3. stoljeća, v. G. ALFÖLDY, 1987, 294-295.

⁸⁸ I. MATIJEVIĆ, 2015, 29.

⁸⁹ B. KIRIGIN, 1979, 134.

Optimus i Maximus.⁹⁰ Omiljeno božanstvo kod pripadnika vojnih postrojbi bio je Jupiter. Žrtvenik se čuva u muzeju otoka Brača.

Slika 21. Žrtvenik posvećen Jupiteru (fotografija: A. VIDAS).

U mjestu Splitska na otoku Braču otkriven je žrtvenik s kojega možemo iščitati kako je rob Hermes dao podići posvetu imperatorima Karakali i Geti, njihovoj majci Juliji Domni te vrhovnom Jupiteru, Junoni Regini, Minervi, Viktoriji Augusti i Fortuni:⁹¹

[D(ominis) n(ostris) Imp(eratoris) M(arco) Aurelio Antonino et P(ublio) Septimio] / [Get]ae et Iu[liae Domnae Augus]/[ta]e matri Augg(ustorum) [et castrorum] / [Io]vi Optimo Max(imo) Iu[noni Reg(inae) Minervae?] / [Sa]luti Mar(ti) Patri [---] / [Vic]toriae Aug[[g(ustorum)]] F[ortun(ae)? Red(uci)? devic]/[tis] host(iis) voto sol[uto dedicavit] / [---] Hermes Gent[iano et Basso] / co(n)[s(ulibus) ---] Cal(endas) M[-----]

S obzirom na mjesto pronalaska žrtvenika, Hermesa bi se moglo povezati uz branje, obradu ili trgovinu kamena. No, posve nedostaje posveta Heraklu. S druge strane, posveta pripadnicima carske obitelji, potom Kapitolijskoj Trijadi i drugim božanstvima koji su nosili službene epitete, sugerira nam da bi Hermes mogao biti carski rob čije su dužnosti mogle biti povezane uz neke carske poslove. Budući da su kamenolomi bili u sustavu carske

⁹⁰ S. BEKAVAC, 2015, 19.

⁹¹ CIL 3, 10109; M. SINOBAD, 2010, 183, kat. br. 27.

administracije, S. Bekavac iznijela je mišljenje da je mogao biti vezan uz neku zadaću oko carske narudžbe u kamenolomima.⁹²

Natpis upućuje i na to kako je rimska religija pružala mogućnost afirmiranja u društvu i onih osoba, u ovom slučaju robova, ali i oslobođenika i žena, koji nisu mogli aktivno sudjelovati u političkom životu rimske zajednice. Rijedak je primjer koji upućuje na iznimno povjerenje koje je osoba robovskog statusa uživala te imala povoljniji položaj u društvu.⁹³ Natpis je datiran po konzulskim službama Gencijana i Basa u 211. godinu.⁹⁴

U kamenolomu Plate kod Škripa na natpisu kao razlog posvete vrhovnom Jupiteru navodi se izričaj *ex visu*:⁹⁵

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Aemilius / Hermose/ nax ex visu / posuit.

Dakle, dedikanta Emilija Hermosenaksa je na postavljanje žrtvenika navelo Jupiterovo ukazanje. Posveta je urađena je po njegovoj službenoj dužnosti. Državni rimski kult Jupitera bio je jedan od načina isticanja pripadnosti i lojalnosti toj zajednici. Uočava se odmah i nedostatak prenomena u imenskoj formuli dedikanta. Stoga se datacija natpisa stavlja u 3. stoljeće. Inače se u zavjetnim natpisima najčešće navodi kako su posvete nastale kao ispunjenje zavjeta koje su dedikanti dali Jupiteru za uslišenje njihovih molbi. U tom slučaju prisutna je posvetna formula *votum solvit libens merito*. Također, žrtvenici su mogli biti podignuti po zapovijedi (*ex iussu*) ili za dobrobit vladarske obitelji, kao i za sigurnost dedikanta i svih njegovih.⁹⁶

Jedan lijepo klesani natpis, koji je posvećen isključivo Jupiteru, pronađen je i na lokalitetu Mladinje brdo kod Pučišća:⁹⁷

Iovi / Q(uintus) Papinius / Proculus

U ovom slučaju, dedikant Kvint Papinije Prokul pouzdano je bio rimski građanin italskog podrijetla. Njegova tročlana imenska formula tipična je za ranija stoljeća rimske vlasti. Moglo bi se pomisliti kako je također bio povezan uz neke aktivnosti oko kamenarstva.⁹⁸ Jupiterovo ime ispisano je bez kapitolijskog imenskog obrasca ili drugih njegovih epiteta što upućuje na rani nastanak natpisa, svakako tijekom 1. stoljeća. Smatra se kako su se posvetni

⁹² S. BEKAVAC, 2015, 47-48.

⁹³ S. BEKAVAC, 2015, 49-50.

⁹⁴ M. SINOBAD, 2010, 152.

⁹⁵ CIL 3, 10108.

⁹⁶ M. SINOBAD, 2010, 151.

⁹⁷ CIL 3, 14333.

⁹⁸ N. CAMBI, 2004, 248.

natpisi *Iovi* odnosili na kult Jupitera koji je svoje korijene vukao iz italske tradicije predrimskog razdoblja.⁹⁹ Ovaj mali, ali vrsno izrađeni žrtvenik, čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu.

Na vrhu brežuljka Mladinje brdo koje se spušta prema luci bili su razasuti ulomci amfora, tegule s pečatom *PANS*, keramika, fragment antičkog stupa i Jupiterov žrtvenik. Zanimljiv je i nalaz ulomka staklene narukvice od gagata, dijagonalno ukrašene rebrima. Svjedoci su o postojanju ranocarske vile na ovom lokalitetu.¹⁰⁰

Slika 22. Žrtvenik Jupitera iz Pučišća, inv. br. A-2203

(fotografija: Arheološki muzej u Splitu).

4.2. Venerino svetište

U mjestu Postira u prvim stoljećima carstva postojao je neki oblik organiziranog života u vidu rustične vile ili naselja. U prilog tome govore prirodne odlike prostora, ali i manja količina pokretne arheološke građe poput keramike, ulomci rimskih stela te nalaz glave dječaka Erosa. Mjesto je položeno na sjevernoj obali otoka Brača. Sredinom mjesta dominira crkva sv. Ivana Krstitelja sa zvonikom iz 16. stoljeća. S njezine istočne strane su prezentirani ostaci ranokršćanske bazilike. Tijekom zaštitnog arheološkog istraživanja 2003. godine u neposrednoj blizini ranokršćanske bazilike otkrivena je kasnoantička arhitektura stambenog značaja kao i uništeno kasnosrednjovjekovno groblje, keramički, stakleni, metalni, kameni i koštani predmeti

⁹⁹ M. SINOBAD, 2010, 164.

¹⁰⁰ K. JELINČIĆ, 2005, 67.

iz vremena antike i kasnog srednjeg vijeka.¹⁰¹ Moguće je kako je pronađena kasnoantička arhitektura bila prateći objekt ranokršćanskog kompleksa.¹⁰² Od kamenih nalaza, vrlo je zanimljiv žrtvenik posvećen rimskoj božici Veneri koji je oštećen na natpisnom polju, a njegov gornji dio na kojem su se prinosile žrtve je otučen. Žrtvenik je vjerojatno stražnjom stranom bio prislonjen na zid zbog čega s te strane nije bio obrađen. K. Jelinčić Vučković i Lj. Perinić Muratović predložile su sljedeće čitanje natpisa:¹⁰³

Veneri Aron(i?)/ae posuit Lolliia Quinta.

Na natpisu vidimo kako Venerin zavjet ispunjava dedikantica *Lolliia Quinta*. Pretežno su posvetni spomenici Veneri potekli od strane ženskih dedikantica. Njezino ime ukazuje da je mogla biti podrijetlom iz Italije ili Dalmacije.¹⁰⁴ Kognomen Kvinta označava petu kćer po rođenju. Također, spominje se Venera koja nosi dosta neuobičajen epitet. Prema K. Jelinčić Vučković i Lj. Perinić Muratović, epitet se može povezati s talijanskim gradom Arona koji se nalazi u blizini Milana na Lago Maggiore. Na taj je način dedikantica željela, osim podizanja spomenika Veneri, izraziti i nostalgiju za svojom rodnom zemljom. Druga objašnjenja s kojima su pokušale razriješiti tekst natpisa jest da se epitet odnosi na mjesto Aronija na dalmatinskoj obali ili je možda ipak riječ o određenoj vrsti biljke.¹⁰⁵ Sastavljač *Kozmografije* Anonim Ravenjanin spominje Aroniju kao *Aronia statio Dalmatiae* (Ravenn. Pl. 209, 1) i *Aronia id est Mucru* (Ravenn. Pl. 380, 5). Nespominjanje naselja u ranijim povijesnim izvorima ne znači da ono nije postojalo i prije. To se opravdava time što je Aronija vjerojatno bila malo i beznačajno mjesto koje se nije nalazilo na trasi magistralne ceste. Na Peutingerovoj karti se navodi kao *In Aronia* (Tab. Peut. 6, 4; TLL:II, 630, 11-13) koja se nalazila 18 km udaljena od Oneja, današnjeg Omiša.¹⁰⁶ Spomen postaje Aronije kao *Aronia id est Mucru* u *Kozmografiji* pobliže su proučavali J. Medini i S. Čače. J. Medini je mišljenja da je ovaj oblik spomena svjedočanstvo o preseljenju stanovnika grada Aronije (Makarska) na neki sigurniji položaj u blizini, odnosno Mukur (Makar).¹⁰⁷ Znatno prihvatljivije tumačenje ponudio je S. Čače koji je smatrao da se Aronija nalazila negdje na prostoru Ciste, uz glavnu kopnenu prometnicu, odakle je išao put za Mukur (Makarska).¹⁰⁸

¹⁰¹ K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 177-178.

¹⁰² K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 205-206.

¹⁰³ K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 199.

¹⁰⁴ B. LŐRINCZ, 2000, 30.

¹⁰⁵ K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 200-202.

¹⁰⁶ K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 202.

¹⁰⁷ J. MEDINI, 1980, 74.

¹⁰⁸ S. ČAČE, 1995, 67-77.

Slika 23. Venerin žrtvenik

(preuzeto iz: K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 198).

Venerin žrtvenik izvorno se najvjerojatnije nalazio u neposrednoj blizini ranokršćanske crkve. Upitno je je li žrtvenik pripadao nekom Venerinom svetištu, poganskom rimskom kulturnom mjestu čiji tragovi nisu otkriveni ili je bio postavljen u svetištu privatne kuće. Budući da se cijeli teren spušta koso prema moru, kasnoantički graditelji mogli su sekundarno uporabiti žrtvenik za niveliranje podnice. Spomenik se datira u 2-3. stoljeće.¹⁰⁹

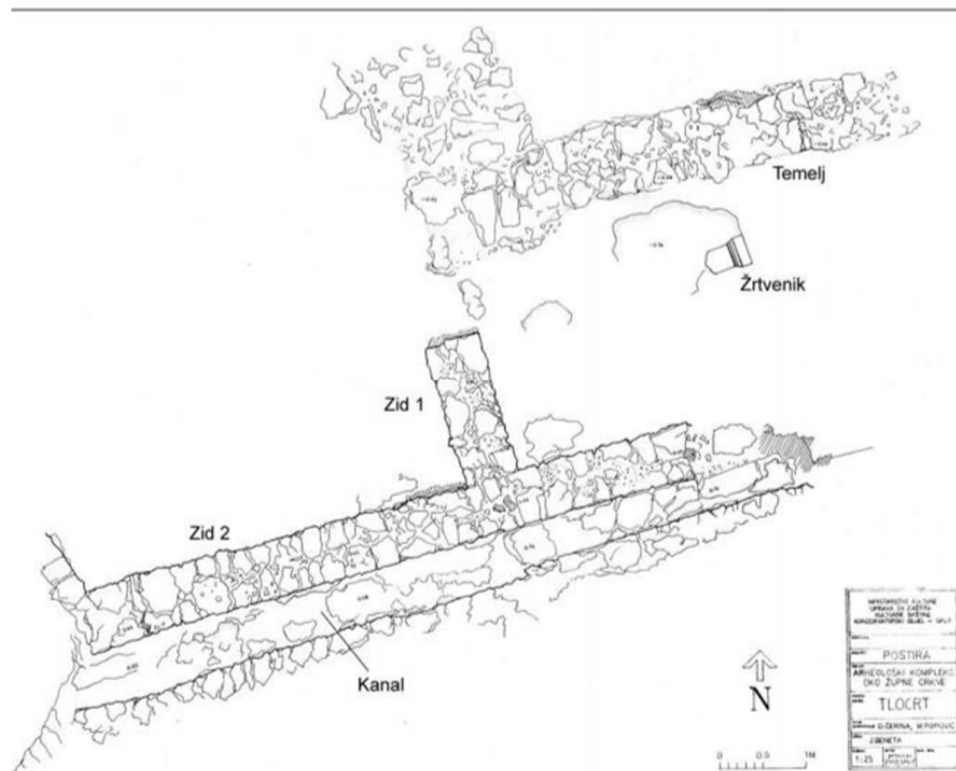
Ako se uzme u obzir mjesto nalaza žrtvenika, ali i činjenica da su prije izgradnje ranokršćanskog kompleksa na tom mjestu pronađeni nalazi iz rimskog doba, može se pretpostaviti kako se ovdje nalazilo Venerino svetište, bilo kao kućno ili samostalna građevina, koje je s vremenom u potpunosti uništeno ili su njezine komponente iskorištene u gradnji bazilike.¹¹⁰ Jedna velika netrpeljivost koju su rani kršćanski carevi imali prema poganskim vjernicima izražena je razaranjem kulturnih prostora i njihovim preslojavanjem kršćanskim objektima.

Zahvaljujući nalazima zavjetnih natpisa i reljefa poganskih božanstava, kao i ostacima svetišne arhitekture u blizini ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava, rekonstruira se kontinuitet svetih mjesta u prostoru otoka Brača.¹¹¹

¹⁰⁹ K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 206.

¹¹⁰ K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 203.

¹¹¹ K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 203.

Slika 24. Položaj žrtvenika i kasnoantička arhitektura
(preuzeto iz: K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 181).

Venera je bila rimska božica prvenstveno povezana s ljepotom, ljubavlju i plodnošću, koja je preuzeta iz grčke religije, odnosno identificirana s grčkom božicom Afroditom. Općenito se drži da je bila udana za Vulkana, ali ga je varala s Marsom s kojim je dobila sina Erosa. Osobito je štovana kao *Venus Genetrix*, to jest kao božica koja daje život te je predstavljala roditeljicu rimskog naroda. Dakle, smatra se božanskim pretkom i začetnicom carske dinastije Julijevaca jer je Eneja (otac Jula) bio sin Venere i smrtnika Anhiza.¹¹²

Preko arheološke ostavštine saznajemo da je kult božice Venere bio prilično popularan u provinciji Dalmaciji. Na natpisnim podacima zabilježeni su brojni Venerini epiteti koji su bili u skladu s različitim aspektima njenog kulta. Na primjer, tako je štovana kao *Venus Augusta*, *Venus Victrix*, *Venus Baca* te *Venus Genetrix*.¹¹³ Uz epitete koji se dodjeljuju božanstvu, postoje i primjeri kontaminacije Venere kao što je to bilo u Enoni gdje se spojila s autohtonom Anzotikom pa je štovana kao Venera Anzotika.¹¹⁴

¹¹² K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 199-200.

¹¹³ M. SANADER, 2008, 173.

¹¹⁴ J. MEDINI, 1976, 191; M. SANADER, 2008, 173-174.

4.3. Štovanje Libera

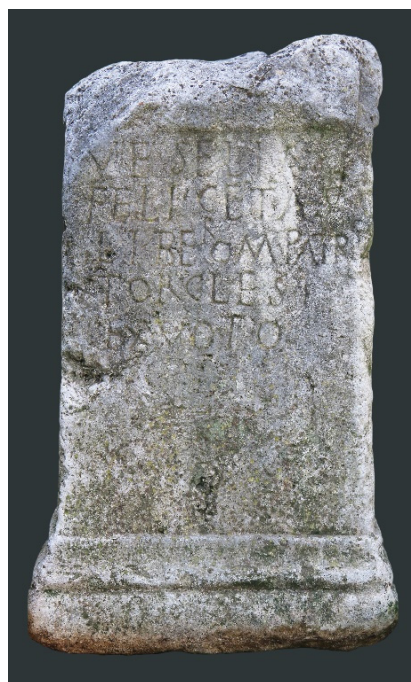
Među bračkim pučanstvom, osobito za vrijeme berbe grožđa slavio se bog Liber, kao davalac vina i zaštitnik vinogradara.¹¹⁵ Područje Brača bilo je pogodno za uzgoj vinove loze, stoga su takve okolnosti uvelike pomogle u širenju kulta. Argumente za to pružila bi dva Liberova žrtvenika s natpisima pronađenima u plodnoj dolini iznad Škripa sa puno stabala maslina i vinove loze.¹¹⁶ Česti nadimak koji nosi Liber jest *Torclensis* (Prešač grožđa), što ga opisuje kao boga zaduženog za vinogradarstvo. Upravo se taj pridjev (*Liber Magnus Pater Torclensis*) veže za Libera koji se spominje na škripskom spomeniku, a postavlja ga njemu u čast dedikantica *Veselia Felicetas*. Za sada se javlja samo na otocima Braču i Korčuli, iako bi takav epitet valjalo očekivati i u samoj Saloni.¹¹⁷ Natpis glasi:¹¹⁸

Veselia / Felicetas / Libero M(agno) Patri / Torcle(n)si / ex voto

U ovom slučaju, R. Marić pogrešno je utvrdio kako je Liberova štovateljica Veselija Felicetas bila autohtonog podrijetla.¹¹⁹ Suprotno tom razmišljanju, G. Alföldy zaključuje kako je ime *Veselia* zapravo samo jedna varijanta u pisanju latinskog gentilicija *Visellius-Viselius*.¹²⁰ Pretpostavlja se kako je bila upraviteljica plodnog imanja iznad Škripa. Od iznimne važnosti bila joj je božanska briga o vinogradima jer je vinarstvo bilo glavni izvor njezinih prihoda. U Liberu je vidjela zaštitnika vinskog tijeska. Žrtvenik podiže u razdoblju kasnog principata.¹²¹ Danas se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

Drugi spomenik u zavjet Liberu Pateru rado je dao podići *Aristio*:¹²²

L(ibero) P(atri) Aristio v(otum) l(ibens) s(olvit)

Slika 25. Žrtvenik posvećen Liberu, inv.br. A-839 (fotografija: T. SESER).

¹¹⁵ Na gradini Rat kod Ložišća, u sloju ilirskog naselja, pronađen je ulomak oboda grčke amfore tipa Korint B, koji se javlja od kraja 6. do 3. stoljeća prije Krista. Zasada je to najstariji dokaz o konzumaciji vina na otoku Braču, v. V. BARBARIĆ, 2010, 31.

¹¹⁶ D. VRSALOVIĆ, 1960, 87-88.

¹¹⁷ S. BEKAVAC, 2015, 131.

¹¹⁸ CIL 3, 3093.

¹¹⁹ R. MARIĆ, 1933, 59.

¹²⁰ G. ALFÖLDY, 1969, 12-13.

¹²¹ I. JADRIĆ, 2007, 87-88, 95.

¹²² CIL 3, 3094.

Inače, epitet Pater javlja se nakon što je božanstvo već poistovjećeno s grčkim Dionizom te je jedan od njegovih najuobičajenijih epiteta. Njime se htjela iskazati naklonost prema Liberu koji je jamčio plodnost polja. Žrtvenik malih dimenzija postavlja rob *Aristio*, za kojeg se smatra kako je bio pripadnik neke posjedničke obitelji, koja je bila vlasnik jednog imanja iznad Škripa. Moguće je kako je on bio jedan od robova koji je izvršavao sve potrebne poslove na imanju Veselije Felicetas. Također se datira u razdoblje kasnog principata.¹²³

Slika 26. Žrtvenik posvećen Liberu,
inv. br. A-840 (fotografija: T. SESER).

Iz istog mjesta Škripa potječu još i dva reljefna prikaza Libera, koji su jednako tako pokazatelji kako je Liberov kult bio dobro poznat te jako štovan na jednom vinorodnom otoku kakav je Brač. Na jednom reljefnom prikazu Liber je prikazan nag, snažne građe, s raširenim rukama i nogama. Oko prsa su mu ovijene vitice vinove loze i plodovi grožđa, kao i dvije ptice, okrenute jedna nasuprot drugoj. Glava mu se nije očuvala. U prikazu su korišteni i elementi koji su uobičajeni u bakhičkoj ikonografiji, poput simbola zmije i posude u položaju izlivanja. Oni predstavljaju Libera kao ktonično božanstvo te daju naslutiti kako su u ovome božanstvu ujedinjene karakteristike grčkog Dioniza i italčkog Libera. Takav kult mogao je imati misterijsku komponentu.¹²⁴ Pronađen je prilikom čišćenja kamenoloma Rasohe 2005. godine. Spomenik svojim oblikom podsjeća na stelu te ima dva jasno izražena dijela. Donji, koji je

¹²³ D. VRŠALOVIĆ, 1960, 88; I. JADRIĆ, 2007, 87-88, 147, kat. br. 41.

¹²⁴ I. JADRIĆ, 2007, 67, 98.

oblikovan kao žrtvenik, dok je na gornjem dijelu spomenika ploča s reljefnim prikazom Libera.¹²⁵ Datira se u 2. stoljeće.

Na hrvatskom povijesnom prostoru rijetki su primjeri prikazivanja nekog grčko-rimskog božanstva kao središnjeg motiva na nadgrobnim stelama. Stele su spomenici u obliku ploče na kojima se obično nalazi natpisno polje i brojni drugi elementi poput portreta pokojnika, simboličkih likova krilatih genija ili životinja. Time ovaj reljefni prikaz božanstva iz Škripa možemo promatrati kao izuzetno vrijedan nalaz.

Slika 27. Stela s prikazom Libera (fotografija: A. VIDAS).

Na drugom, dosta oštećenom reljefu, Liber je prikazan u zajednici sa satirom.¹²⁶ Taj fragment reljefa pronađen je u blizini kamenoloma Rasohe. Božanstvo je prikazano u dugačkoj tunici vrlo bogate draperije koja se pružala sve do njegovih bosih stopala. Čitavo je tijelo u ležernom stavu, s prekrštenim nogama, vjerojatno opijeno. Lijevo do njega nalazi se šapa jedne životinje, zasigurno pantere, koja je gotovo stalni Liberov pratitelj. Pojavljuje se i nagi satir, a do njega posuda. Obje figure su postavljene na zajednički postament. Premda gornji dio reljefa nije očuvan, možemo pretpostaviti kako je riječ o prikazu pripitog Libera koji je nesiguran na nogama, a pritom se oslanja na svog vjernog satira.¹²⁷

¹²⁵ I. JADRIĆ, 2007, 148, kat. br. 42.

¹²⁶ B. Kirigin i N. Cambi u svojim djelima navode da reljef ocrta Dioniza. Međutim, Liberova ikonografija je jednako Dionizovoj, pa se ovdje vjerojatnije radi o prikazu Libera, v. B. KIRIGIN, 1979, 138-139; N. CAMBI, 2004, 245-246.

¹²⁷ I. JADRIĆ, 2007, 67-68; N. CAMBI, 2004, 245-246.

Slika 28. Ulomak reljefa s prikazom Libera i satira (fotografija: A. VIDAS).

Što se tiče namjene ovoga reljefa, moguće je kako je riječ o ukrašenim nogama stolova i po svoj je prilici lokalna inačica koja je nastala prema antičkim uzorima. Reljef je mogao biti postavljen kao dio kultne opreme u ambijentu namijenjenom kultu. Datira se u 2. stoljeće.¹²⁸

Liber se na otoku štovao u sklopu vila rustika koje su se bavile preradom vinove loze, to jest proizvodnjom vina.¹²⁹ U sklopu tih poljoprivrednih imanja mogli bi očekivati i ostatke Liberovih svetišta u kojima su se obavljale sve potrebne kultne radnje kako bi se dobila božanska protekcija te osigurao bogat urod i blagostanje. Ovakva svetišta su korištena u privatne svrhe obitelji koje su posjedovale pojedinu vilu. Na manjim imanjima upravitelji su također bili uključeni u rad. S obzirom da se kod Libera mogu prepoznati karakteristike božanstva Dioniza, ali i činjenice da se štovao u tim privatnim sakralnim prostorima unutar vila, čiji su upravitelji u početku bili italski doseljenici, može se zaključiti kako se pod Liberovim imenom ne krije ime nekog autohtonog božanstva.

Liber je jedan od najranijih staroitalskih božanstava koje je uvedeno u rimsku religiju te je u svom izvornom značenju bio bog stvaranja i plodnosti. Na Aventinu u Rimu 493. godine prije Krista bio je izgrađen hram posvećen Cereri, Liberu i Liberi kao agrarnoj trijadi.¹³⁰ Tijekom 5. stoljeća prije Krista poprima obilježja Dioniza pod utjecajem grčkih kolonista te se počinje slaviti kao bog vina.¹³¹ Liber je najviše shvaćan kao *Deus Laetus*, čime je

¹²⁸ N. CAMBI, 2004, 246.

¹²⁹ S. BEKAVAC, 2015, 128.

¹³⁰ B. STANLEY SPAETH, 1996, 6.

¹³¹ W. ZAMAROVSKI, 1973, 182.

okarakteriziran kao bog kojeg prate razuzdane zabave i gozbe pretežno popraćene opijanjem i orgijanjem.¹³²

Često su na prikazima vidljivi atributi poput grozda, naramka voća i vinove loze što ga predstavljaju kao agrarno božanstvo. Uz njega se nalaze pantere koje simboliziraju ukročenu prirodu. Primjećuju se i posude za žrtve libacije kao dio kulturnog rituala. Postoje i karakteristike koje Liber prima pod autohtonim utjecajima, a to su najčešće kratke kožne hlače i kožno remenje omotano oko nogu.¹³³

Kult boga Libera bio je široko raspostranjen među svim društvenim staležima. Bio je posebice popularan među libertinskim slojem u Naroni na prijelazu nove ere, a i među vojskom o čemu svjedoči hram u blizini vojnog logora Bigeste.¹³⁴ Bio je veoma omiljen diljem rimskog svijeta, pa tako i na iliričkom prostoru gdje je pronađeno mnoštvo njegovih svetišta i spomenika, a upravo zbog toga što je bio božanstvo veselog raspoloženja koje je u uskoj vezi s konzumacijom opojnih napitaka i bogatim gozbama.

4.4. Asklepijev žrtvenik

Poseban je i nalaz žrtvenika posvećenog Asklepiju koji je ujedno i jedini takav pronađeni na otoku Braču. Žrtvenik je dobro sačuvan. S ovog natpisa može se pročitati kako dedikant *Valerius Crysus* ispunjava zavjet bogu liječništva:¹³⁵

Ascle / pio / Val(erius) Cry / sis v(otum) s(olvit)

Na našem natpisu Asklepijevo ime javlja se u neobičnom obliku koji ne susrećemo obično na rimskim spomenicima provincije Dalmacije. U rimskom mitološkom svijetu on je bio poznat kao Eskulap, dok se ovdje navodi u njegovoj grčkoj formi. Takav oblik imena poznat je sa tri natpisa na hrvatskom povijesnom prostoru koji su pronađeni u Puli, Žuri kod Prizrena i Zemunu. Kognomen *Crysus* zabilježen je još na rimskim spomenicima s otoka Hvara, Trogira i Salone. Primjećuje se dvočlana imenska formula dedikanta, što ukazuje kako natpis nije nastao prije kraja drugog stoljeća. Okvirna datacija spomenika se stavlja u severijansko razdoblje.¹³⁶

¹³² S. BEKAVAC, 2015, 128.

¹³³ I. JADRIĆ, 2007, 70.

¹³⁴ Ž. MILETIĆ, 2014, 248.

¹³⁵ B. KIRIGIN, 1979, 135.

¹³⁶ B. KIRIGIN, 1979, 135.

Slika 29. Asklepijev žrtvenik (fotografija: A. VIDAS).

4.5. Dio Merkurova reljefa

Zavjetnu namjenu pokazuje još jedan fragmentirani reljef s posvetom na kojem se očuvao lik Merkura, a nedostaje mu lijeva strana gdje se neupitno nalazilo neko drugo božanstvo, i k tome važnije, jer je bilo prikazano prvo po redosljedu:¹³⁷

...../et Merc/urio/ dedica/verunt

Među slovima na reljefu, Merkur je prikazan kako nosi putnički šešir s krilcima, glasnički štap (*kerykeion*) te hlamidu zakopčanu okruglom fibulom. Merkur je smatran posrednikom između bogova i ljudi, a njegov zlatni štap simbolizira ga i kao voditelja ljudskih duša s ovoga svijeta u podzemlje. Figura Merkura se oslanja na jedan od poznatih ikonografskih tipova koje je oblikovao grčki kipar Poliklet. Može se ustvrditi da brački Merkur pokazuje srodnosti s vatikanskim Hermesom Ingenui. U očima Merkura primjećuju se šarenice i zjenice, što može upućivati kako je reljef nastao krajem drugog stoljeća pod atičkim uzorima.¹³⁸

F. Bulić predložio je atribuciju Heraklu na temelju usporedne analize s jednim zadarskim spomenikom. Moguće je da brački reljef prikazuje kako je Heraklo uz pomoć boga

¹³⁷ D. VRSALOVIĆ, 1960, 86; N. CAMBI, 2004, 246.

¹³⁸ N. CAMBI, 2004, 246-247.

Merkura uspješno završio svoje zadatke.¹³⁹ Zajednički prikazi Merkura i Herakla metaforično su predstavljali spoj inteligencije i snage, oštine i jakosti.¹⁴⁰ Iako se obično uzima da je na reljefu mogao biti izrađen Heraklo, ne smiju se odbaciti i druge mogućnosti. Jedna od istaknutih uloga boga Merkura bila je i zaštita trgovine i trgovaca.¹⁴¹ S obzirom da nalaz potječe iz kamenoloma Plate, valjalo bi konstatirati kako je Merkur bio vezan uz trgovinu kamena.¹⁴²

Slika 30. Reljef Merkura iz kamenoloma Plate, inv. br. A-2780

(fotografija: T. SESER).

4.6. Nalazi nepoznatih božanstava

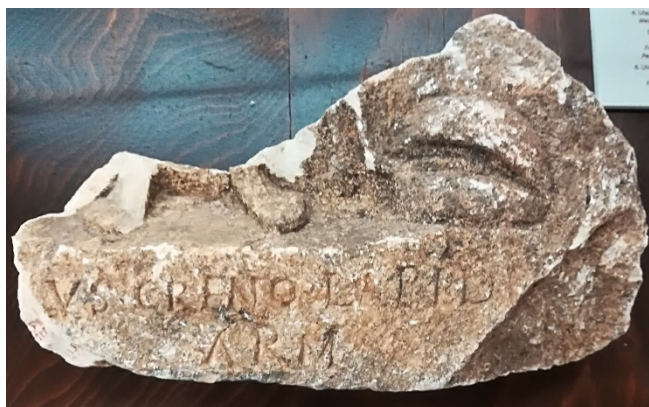
U kamenolomu Plate pronađen je ulomak donjeg dijela spomenika koji je poprilično oštećen. Na reljefnom prikazu moguće je razabrati samo noge u raskoraku, a pored lijevog stopala nalazi se objekt koji podsjeća na školjku, iz čijeg rascjepa izlazi tanki objekt. U dnu prikaza iščitava se natpis za kojeg se ne zna sa sigurnošću je li iz vremena nastanka reljefa ili je naknadno uklesan. Natpis glasi: *vs / creno / lapidarm*

¹³⁹ N. CAMBI, 2004, 247.

¹⁴⁰ N. GAVRILOVIĆ, 2014, 64.

¹⁴¹ I. NOVAK, 2008, 16.

¹⁴² N. CAMBI, 2004, 248.

Slika 31. Reljef s prikazom nepoznatog božanstva
(fotografija: A. VIDAS).

Također, iz rimskog naselja Škrip potječe jedan žrtvenik koji je bio posvećen nekom nepoznatom božanstvu. Na žalost, sačuvao se jedino donji dio spomenika. Zbog oštećenja, može se pročitati samo dio preostalog natpisa. Interpretacija natpisnog polja glasi:¹⁴³ *tro / ags / Q(intus) Corel / livs / T(h)reptvs locvm / co(n)stitvit*

Slika 32. Žrtvenik posvećen nepoznatom božanstvu
(fotografija: A. VIDAS).

¹⁴³ Z. STANČIĆ et al., 2004, 130.

5. HERAKLO KAO ZAŠTITNIK BRAČKIH KAMENOLOMA

Najslavniji grčki junak Heraklo bio je sin vrhovnog boga Zeusa i smrtnice Alkmene. Rimljani su ga nazivali Herkul. Po mitologiji, Alkmene je sa Zeusom, koji je uzeo obličje Amfitriona, začela Herakla. Iste noći vratio se i njezin muž s kojim je dobila Heraklova brata blizanca Ifikla. Smatra se da Heraklovo ime u prijevodu znači slava Here. Već od najranijeg djetinjstva sudbina Herakla veže se uz ljubomornu Heru koja mu je u više navrata pokušala nauditi. Kao dijete od nepunih godinu dana, svojim golim rukama udavio je dvije ogromne zmije koje mu je Hera poslala dok je ležao u kolijevci. U vremenu kad je Heraklo razmišljao o svojoj budućnosti, posjetile su ga dvije nimfe zvane Užitek i Vrlina, ponudivši mu laki, hedonistički život, ili težak, ali slavni život. Heraklo se opredijelio krenuti putem Vrline, odnosno putem mukotrpnog života. Poslije je oženio tebansku princezu Megaru. No, u nastupu ludila koje mu je Hera poslala, poubijao je svu svoju djecu. Nakon Pitijinog proročanstva, po kojem mu je obećan odlazak na Olimp i besmrtnost ako ispuni dvanaest junačkih zadataka, Heraklo odlazi u Tirint u službu kralja Euristeja. Njegovih dvanaest podviga obuhvaćali su: lovljenje Nemejskog lava, savladavanje Lernejske hidre, Erimantskog vepra, hvatanje Kerinejske košute, Kretskog bika, Diomedovih konja, Gerionovog stada, čišćenje Augijinih staja, istrebljivanje Stimpalskih ptica, pribavljanje Hipolitinog pojasa, donošenje zlatnih jabuka iz vrta Hesperida te izvođenje Kerbera iz podzemlja. Nakon uspješnog okončanja svih zadataka, Heraklo se i dalje suočavao s brojnim borbama i ljubavnim avanturama, da bi na kraju stekao besmrtnost i mjesto među bogovima na Olimpu.¹⁴⁴

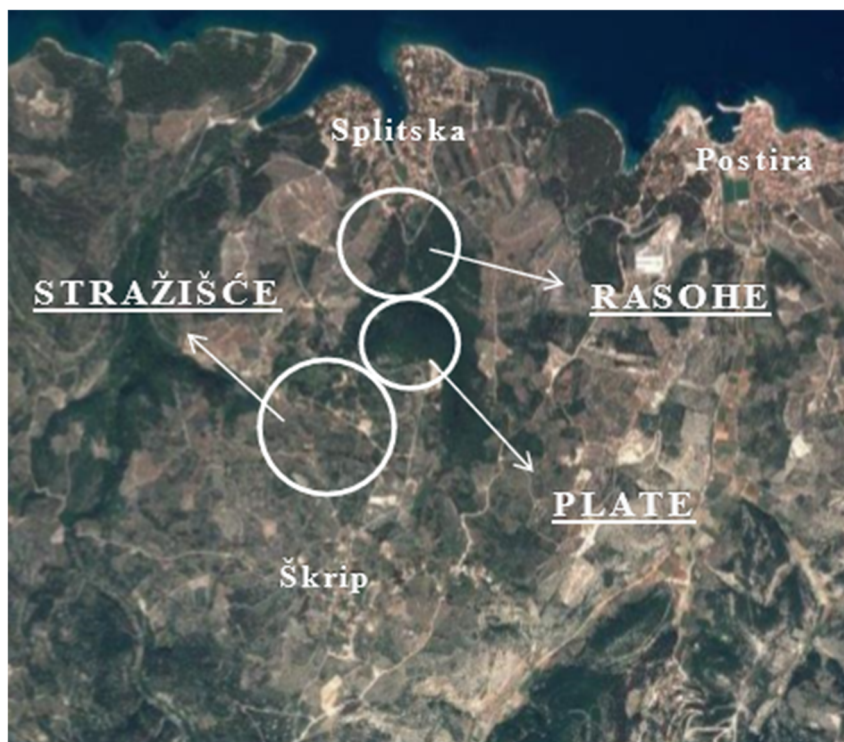
5.1. Carski kamenolomi

Svakako najvažnija privredna grana antičkog stanovništva na Braču bilo je kamenarstvo. Na sjeverozapadu otoka između uvale Splitska i Škripa se nalaze tri dobro organizirana kamenoloma: Plate, Stražišće i Rasohe. Detaljan opis kamenoloma na Braču donose P. Didolić, D. Vrsalović, M. Zaninović i N. Cambi.¹⁴⁵ Brački kamen uporabljivao se za izgradnju Salone i Dioklecijanove palače, ali se vadio i za udaljenije potrošače. Salona i Brač su se u antičko vrijeme uzajamno nadopunjavali te ovisili jedno o drugome. U sklopu kamenoloma morale su postojati klesarske radionice, no zasada nam još nisu poznate lokacije

¹⁴⁴ V. ZAMAROVSKY, 2004, 138-145; I. NOVAK, 2008, 56-59; N. GAVRILOVIĆ, 2014, 13-14.

¹⁴⁵ P. DIDOLIĆ, 1954, 211-220; P. DIDOLIĆ, 1957, 99-106; M. ZANINOVIĆ, 1997, 44; N. CAMBI, 2004, 239-272.

njihova djelovanja.¹⁴⁶ Budući da su spomenuti kamenolomi bili pod upravom carske administracije, vojska je nadgledala vađenje kamena. Tako su radovi u kamenolomima bili pod kontrolom, osim carskih oslobođenika i centuriona pojedinih legija ili kohorti. Unutar tih kamenoloma postojala je složena radnička struktura koja je bila zadužena za razne poslove od branja kamena, eksploatacije, obrade do transporta kamena.¹⁴⁷

Slika 33. Karta antičkih kamenoloma (<https://www.google.hr/maps/place/Brač/>)

Pronađeno je nekoliko natpisa koji potvrđuju kako je kamenarska produkcija bila u carskim rukama te kako su radovi u kamenolomu bili pod kontrolom ljudi iz namjesnikove administracije. Takvog karaktera zasigurno je već spomenuti natpis u kojem se pojavljuju konzularni protektor Vibije Vibijan i Tit Flavije Pompej, centurion treće kohorte Alpinaca, koji je bio *curam agens fabricae amphitheatri*, odnosno nadglednik radionice za gradnju i održavanje salonitanskog amfiteatra. U to vrijeme, dok su popravljali zidove amfiteatra koji su bili natopljeni krvlju gladijatorskih borbi, sve su svoje strepnje i nade u uspješno okončanje svoje zadaće povjerali Jupiteru:¹⁴⁸

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Fl(avius) Pompeius / |(centurio) coh(ortis) III / Alpinorum / Antoniniana / curam agens / fab(ricae) amp(hitheatri) men(---?) et / Vibius Vibianus / protector / co(n)s(ularis).

¹⁴⁶ V. BARBARIĆ, L. URSIĆ, 2016, 13.

¹⁴⁷ S. BEKAVAC, 2015, 32-33.

¹⁴⁸ S. BEKAVAC, 2015, 37.

U istom kontekstu na žrtveniku pronađenim u srcu otoka spomenut je Kvint Silvije Sperat, pripadnik prve belgijske kohorte koji je centurionske zadaće nevojnog karaktera vršio u oficiju namjesnika provincije Dalmacije. U škripskom kamenolomu boravio je zbog posebnog zadatka vezanog za održavanje nekog teatra (*curagens theatri*). Logično se pretpostavlja da se radi o teatru i amfiteatru (kao što je to slučaj na prethodnom natpisu) u antičkoj Saloni. Glavni razlog tome je što je teritorij Brača za vrijeme rimske vlasti bio pod salonitanskom ingerencijom. Uostalom, brački kamen krasila je dobra kvaliteta, a prijevoz kamena morskim kanalom bio je brz i jeftin. Ovaj žrtvenik primjer je štovanja nimfa na Braču. Natpis se datira u 2. stoljeće kada se ova auksilijarna postrojba nalazila u Dalmaciji:¹⁴⁹

Nymphis s(acrum) / Q(uintus) Silvius Spe(ratus) / cent(urio) coh(ortis) I Belg(arum) / curagens theat(ri) / d(onum) d(edit).

Vojnici su privatno smjeli štovati božanstva za koja su vjerovali da ih mogu zaštititi dok obavljaju svoju dužnost. Imali su običaj prihvaćati popularne kultove u životnoj sredini u kojoj su služili.¹⁵⁰ Poznavajući lokalne religijske tradicije, Silvije Sperat u njih uklapa svoje duhovne potrebe i osjećaje. Shodno tome, naš aktivni centurion natpis posvećuje nimfama. Nekoliko kilometara dalje utvrđen je špiljski lokalitet Vodna jama gdje su također posvjedočeni arheološki tragovi kulta nimfi.¹⁵¹

U škripskom kamenolomu Plate otkriven je i žrtvenik posvećen Heraklu s natpisnim poljem koje glasi:¹⁵²

Herculi Aug(usto) / sac(rum) Val(erius) Vale/rianus mil(es) / cum insist/erem ad cap/itella colu/mnarum ad t(h)e/rmas Licin(i)an(a)s q(u)as(!) (f)iunt S/irmi v(otum) l(ibens) s(olvit).

Ovaj je natpis neobično važan jer se u njemu spominje vojnik nepoznate jedinice Valerije Valerijan koji je nadgledao izgradnju kapitela za stupovlje Licinijanovih terma u Sirmiju. Žrtvenik se datira u početak 4. stoljeća.¹⁵³ Vojnikov zavjet Heraklu povezan je s važnom zadaćom oko carske narudžbe koja mu je dodijeljena. Treba napomenuti kako dedikant nije dao urediti svetište, nego postavlja posvetu u već prije izgrađeno svetište.¹⁵⁴ Žrtvenik s čuvenim natpisom čuva se u splitskom Arheološkom muzeju.

¹⁴⁹ CIL 3, 3096; B. KIRIGIN, 1979, 133-134; S. BEKAVAC, 2015, 36-37.

¹⁵⁰ I. MATIJEVIĆ, 2015, 26.

¹⁵¹ I. MATIJEVIĆ, 2015, 29.

¹⁵² CIL 3, 10107.

¹⁵³ P. DIDOLIĆ, 1957, 99; D. VRŠALOVIĆ, 1960, 85-86; B. KIRIGIN, 1979, 137.

¹⁵⁴ N. CAMBI, 2013, 11-13; S. BEKAVAC, 2015, 37-38.

Slika 34. Žrtvenik Heraklu vojnika Valerija Valerijana,
Plate, inv. br. A-838 (fotografija: T. SESER).

Epigrafska građa iz rimskog doba s područja Škripa u konačnici nam ukazuje o prisustvu vojnika na otoku koji su bili u službi bračkih kamenoloma. Na prvom i drugom natpisu dedikanti su centurioni prve belgijske kohorte i treće kohorte Alpinaca, a na trećem običan vojnik nepoznate rimske postrojbe. Iz natpisa saznajemo da su vojnici nadzirali proces branja kamena te vodili brigu o izradi dekoracije na građevinama poput teatra, amfiteatra i termama. Neki su dolazili i iz udaljenijih dijelova Rimskog Carstva. Bili su isporučitelji narudžba.¹⁵⁵ Dobivamo donekle i sliku o njihovim religijskim navikama. Među glavnim sljedbenicima Heraklova kulta isticali su se vojnici. Poslovi koje su obnašali stavljeni su pod Heraklovu zaštitu. Tako je i na Braču vidljiva veza između između vojnika na položaju centuriona, kamenoloma i štovanja Herakla.

Podno antičkih kamenoloma nalazi se uvala Splitska koja je prepoznata kao lučica iz koje se izvezio građevni kamen prema gradilištu Dioklecijanove palače u Splitu. Manja zaštitna podvodna istraživanja provedena su ovdje 2011. godine pod vodstvom Zdenka Brusića. Direktno iz kamenoloma pružao se prirodni kanal za spuštanje teških kamenih blokova sve do

¹⁵⁵ N. CAMBI, 2013, 65-66.

samih brodova u luci. U moru su vidljive složenije tvorevine koje su pripadale kasnoantičkom lučkom postrojenju. Na izlazu iz luke otkriveni su veliki kameni blokovi pravilno složeni koji sugeriraju kako se ovdje radi o brodolomu koji je vjerojatno uslijed nevremena, loše sreće ili lošeg stanja potonuo na morsko dno. Splitska na Braču postala je jedno od važnijih mjesta, osobito u vremenu kada car Dioklecijan gradi svoju palaču. Izrađevine od bračkog kamena zapažaju se na hramovima i zidinama Dioklecijanove palače.¹⁵⁶ Andrija Ciccarelli u svom djelu posvećenom otoku Braču piše kako se s pravom može kazati da je Škrip sagradio Split svojim kamenjem i ljudima, a njegova luka Splitska, odakle su isplovljavali brodovi, ponosno nosi ime „majka Splita“.¹⁵⁷

Slika 35. Luka Splitska i položaj brodoloma (preuzeto iz: M. PARICA, 2012, 350).

5.2. Heraklovi kulturni spomenici

S obzirom da vađenje i obrada kamena spadaju među najteže fizičke poslove, zaštitnikom svih kamenara postaje Heraklo, božanstvo koje utjelovljuje veliku snagu, marljivost, izdržljivost i patnju koja je bila bliska tim antičkim majstorima. Nema dvojbe da je štovanje Herakla posebno vezano i s kamenarskom djelatnošću na Braču. Ovdje je pronađen velik broj nalaza posvećenih upravo junaku Heraklu. Radi se o kulturnim reljefima božanstva, natpisima i žrtvenicima.¹⁵⁸

Svetište u prirodi nalazilo se u kamenolomu Stražišće gdje je otkriven drugi žrtvenik s natpisom posvećenim Heraklu. Prema mišljenju N. Cambija restitucija natpisa čita se: *H(erculi) A(ugusto) s(acrum) / Alnius Obul/tronius / deter(minavit)*. Postoje određene nejasnoće vezane oko imenske formule dedikanta Alnija Obultronija čiji praenom *Alnius* nije poznat u rimskom

¹⁵⁶ M. PARICA, 2012, 345-353.

¹⁵⁷ A. CICCARELLI, 1801, 27.

¹⁵⁸ N. CAMBI, 2004, 242; S. BEKAVAC, 2015, 33.

imenskom svijetu. Nismo sigurni tko je zapravo bio Alnius i kakva je bila njegova uloga u kamenolomu Stražišće. N. Cambi drži kako je dedikant omeđio (*determinavit*) sveto područje posebnim ritualnim činima čime se podrazumijeva kako se ovdje nalazio još jedan kulturni prostor posvećen Heraklu.¹⁵⁹

Slika 36. Žrtvenik posvećen Heraklu Alnija Obultronija, Stražišće (fotografija: A. VIDAS).

Da je kult Herakla bio izuzetno popularan među škripskim kamenarima, svjedoče tri iznimno važna reljefa. Figura Herakla uklesana na hridini pred ulazom u impozantni kamenolom Rasohe predstavlja najznačajniji spomenik antičke skulpture na otoku Braču. Ujedno nam govori da se ovdje nalazilo malo Heraklovo svetište na otvorenom (*fanum*) koje su podigli radnici vadeći kamen. U takvom kulturnom prostoru kavaduri i klesari obraćali su se svom omiljenom zaštitniku prije odlaska na posao. Prema pretpostavci, pred ovim je reljefom bio postavljen žrtvenik na kojem su se prinosile žrtve. Reljef prikazuje ostarjelog heroja u stojećem stavu sa strogim *en face* položajem kubične glave te naglašenom bradom. Na glavi mu počiva traka koja ga označava kao pobjednika ili čak kao pankratistu. Preko lijevog ramena zaogrnut je kožom nemejskog lava s jedva raspoznatljivom lavljom glavom na dnu. U lijevoj ruci drži zlatne jabuke iz Herinog božanskog vrta koje simboliziraju posljednje djelo Heraklova junaštva. U desnoj ruci zabačenoj iza glave vidljiva je čvornata toljaga koja je također jedan od najpoznatijih Heraklovih atributa. Obje šake su dosta velike čime je klesar nastojao predočiti njegovu nevjerojatnu snagu. Taj je reljef vrlo primitivan, a neki detalji su predimenzionirani i

¹⁵⁹ N. CAMBI, 2013, 10-11; S. BEKAVAC, 2015, 38-39.

nezgrapni. Izrađen je od kamenara koji je slabo poznao tajne klesarskog zanata.¹⁶⁰ S obzirom da reljef nema jasnih databilnih elemenata, N. Cambi kao kronološku odrednicu uzima spiralno oblikovane pramenove brade koji su karakteristika mode rimskog cara Septimija Severa. Prema tome, vrijeme nastanka reljefa stavlja se u prvu polovicu 3. stoljeća.¹⁶¹

Slika 37. Reljef Herakla na stijeni svetišta, Rasohe
(fotografija: B. ŠTAMBUK).

Slika 38. Kamenolom Rasohe (fotografija: A. VIDAS).

¹⁶⁰ D. VRSALOVIĆ, 1960, 80-81; M. SANADER, 1994, 102, kat. br. 25; N. CAMBI, 2004, 242; N. CAMBI, 2005, 126; N. CAMBI, 2013, 5-9.

¹⁶¹ N. CAMBI, 2004, 242; N. CAMBI, 2013, 7.

Drugi reljef Herakla s gustom bradom ikonografski je sličan onome na stijeni u Rasohama s toljagom na leđima i jabukama Hesperida u lijevoj ruci. Njegova posebnost je što iza njegovih nogu leži mali lav, a iza glave zapaža se stablo s laticasto označenim listovima. Atički rukopis uočljiv je na prikazu krošnje stabla kakva se pojavljuje na reljefima atičkih sarkofaga. Još jedna pojedinost koju ovaj reljef posjeduje jest puž koji klizi po hridini. Prisutnost stabla i puža pokazatelji su kako je prizor smješten u krajoliku u kojem se dogodio lov na nemejskog lava. S druge strane, jabuke aludiraju na njegovo posljednje junačko ostvarenje. Spomenik se okvirno datira u 3. stoljeće.¹⁶²

Slika 39. Reljef Herakla iz okolice Škripa

(fotografija: A. VIDAS).

Spomenik je koncipiran poput stupa s visokom bazom za ukopavanje u zemlju ili učvršćivanje u svetištu. Zacijelo je bio zavjet u nekom svetištu posvećenom Heraklu u neposrednoj okolici Škripa. Iako je riječ o provincijalnoj umjetnosti, ovaj reljef je bolje izrade od onog isklesanog na stijeni s kojim pokazuje zajednički tipološki nazivnik. Taj tip reljefa vuče podrijetlo od jednog kasnoklasičnog originala iz 4. stoljeća prije Krista, čije se autorstvo

¹⁶² B. KIRIGIN, 1979, 135-137; M. SANADER, 1994, 102, kat. br. 26; N. CAMBI, 2004, 243-244; N. CAMBI, 2005, 155-156; N. CAMBI, 2013, 13.

može pripisati Skopasu. Prepoznatljivije stilske karakteristike njegovih umjetničkih ostvarenja su duboko usađene oči iz kojih isijava patetički pogled. Takve posebnosti se ocrtavaju upravo i na škripskim reljefima. Izvorni tip se nije očuvao, ali je zastupljen u jednoj rimskoj kopiji - tzv. Lansdowne Heraklo, koja je otkrivena u Hadrijanovoj vili u Tivoliji.¹⁶³

Na trećem prikazu Heraklo je prikazan u drugoj pozi tako što se lijevom rukom naslanja na svoje oružje, toljagu. Ostali atributi kojima se ističe su lavlja koža i plitka zdjela. Neobičan je prikaz Herakla s paterom u ruci, a smatra se da ukazuje na diviniziranog heroja kao utjelovitelja blagostanja, milosti i obilja. Reljef karakterizira slaba izrada, stroga frontalnost lika te predimenzionirani detalji, posebice atributi. Duga i kovrčava kosa i brada su slaba indicija o nastanku reljefa u 3. stoljeću. U pozadini ovog reljefa također je stajao jedan poznati original iz klasičnog razdoblja grčke umjetnosti kojeg je izradio Miron.¹⁶⁴

Slika 40. Reljef Herakla (fotografija: A. VIDAS).

Pomoću epigrafičkog materijala se jednako tako mogu promatrati epiteta koji prate Heraklovo ime te naposljetku možemo utvrditi postojanje svetišta. Na bračkim natpisima Heraklo se naziva *Augustus* (Uzvišeni), što je atribut vezan uz ideologiju carske vlasti. Taj epitet se dodaje brojnim rimskim, ali i nerimskim božanstvima. Jedan od najstandardnijih atributa u brojnoj Heraklovoj nomenklaturi uopće jest *Victor* (Pobjednik). U Dalmaciji je u potpunosti

¹⁶³ S. HOWARD, 1978, 6-119.

¹⁶⁴ B. KIRIGIN, 1979, 137-138; M. SANADER, 1994, 103, kat. br. 27; N. CAMBI, 2013, 13.

izostala posveta Heraklu Saksanu (od kamena), što je inače kvalifikacija Herakla kao zaštitnika kamenara.¹⁶⁵

Navedeni reljefi i natpisi Heraklova kulta jedni su od najdomljivijih svjedočanstava na Braču iz rimskog doba, koji je otok kamenara i klesara. Heraklo je na škripskim reljefima prikazan u kasnijoj fazi svog života kada je on već ostario i bio iscrpljen. Njegovi atributi simboliziraju snagu čovjeka koji je prerastao u božansko biće. Antički svijet usmjeravao je prema putu dobra, ne podržavajući lijenost i poroke. Kao što je Heraklo svojim herojskim djelima zaslužio besmrtnost tako su se i brački kamenari svojim teškim i upornim radom nadali primjerenom božanskoj nagradi.¹⁶⁶ Besmrtnom bogu obraćali su se molbama i željama te mu prinostili žrtve kako bi ih zaštitio od opasnosti kojima su u svojoj svakodnevnici bili izloženi prilikom vađenja teških blokova u kamenolomu i njihova transporta po strmim rampama do ukrcaja na brodove.

¹⁶⁵ N. CAMBI, 2013a, 16.

¹⁶⁶ N. CAMBI, 2004, 244; N. CAMBI, 2013, 16.

6. BOŽANSTVA KOJIMA SE OBRAĆALO LOKALNO STANOVNIŠTVO

O najranijim vjеровanjima i obrednim običajima kod domaćih ljudi na otoku Braču zna se vrlo malo. Provedena su rijetka arheološka istraživanja koja su shodno tome pokazala i slabe materijalne dokaze nekih ranih vjеровanja. Budući da je čovjek po svojoj prirodi duhovno biće, on je tijekom svog života na otoku sigurno zadovoljavao i svoje duhovne potrebe. Često je u središtu odnosa između čovjeka, prirodnih sila i božanskog bio prostor u kojem je čovjek živio i stvarao. Jedini spomenici koji svjedoče o vjеровanjima prapovijesnog stanovništva na otoku jesu kamene gomile koje su sagrađene na važnim mjestima u prostoru kao što su uzvisine, obradive površine ili lokve. Ujedno su najstariji poznati tragovi sakralne baštine koji potječu još iz razdoblja eneolitika, a stanovnici otoka taj običaj življenja nisu napuštali najmanje do sredine drugog tisućljeća prije Krista. Te kamene gomile imale su ulogu simboličkih vjerskih objekata, a često su postajale i mjesta ukopa istaknutijih članova zajednice. Istovremeno su označavale vlasništvo zajednice nad pojedinim dijelom teritorija ili su pak služile za orijentiranje u prostoru. Danas ih možemo vidjeti na području cijelog otoka Brača, a ponajviše na gorskim predjelima oko Pražnica i Gornjeg Humca.¹⁶⁷

O ilirskim božanstvima u željeznom dobu na Braču saznajemo putem tragova iz kasnijeg perioda koji su se sačuvali unutar rimskog panteona. Procesom romanizacije autohtona božanstva su izjednačavana s odgovarajućim rimskim božanstvima, ali su i dalje zadržala neke svoje specifičnosti. Autohtono stanovništvo stopilo se u to vrijeme s rimskom kulturom i civilizacijom. Pokazatelji očuvane domaće tradicije su nam ponajviše preoblikovani i preživjeli kultovi.¹⁶⁸ Za razliku od grčke i rimske religije, ilirski kultovi se ne odlikuju bogatstvom mitoloških priča.¹⁶⁹ Osim što se ilirski običaji najviše odražavaju u religiji, Rimljani su prihvatili njihove poljoprivredne običaje i razne ruralne igre kao dio svoje kulture.¹⁷⁰

6.1. Delmatski Silvan

Uz kamenarstvo i vinogradarstvo, glavnu granu bračke privrede najmanje tijekom posljednja četiri tisućljeća sačinjavalo je i stočarstvo. Zaštitnik stada, pašnjaka, šume i izvora bio je upravo Silvan, koji je na bračkom teritoriju zastupljen u autohtonoj delmatskoj

¹⁶⁷ V. BARBARIĆ, L. URŠIĆ, 2016, 5-6.

¹⁶⁸ V. BARBARIĆ, L. URŠIĆ, 2016, 6.

¹⁶⁹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 461.

¹⁷⁰ K. JELINČIĆ, 2005, 121-122.

komponenti. Na otoku Braču otkriveno je nekoliko spomenika na kojima je prikazan ili se spominje Silvan. Kulturni prikazi s Silvanom ocrtavaju privredu delmatskog stanovništva te proces romanizacije.

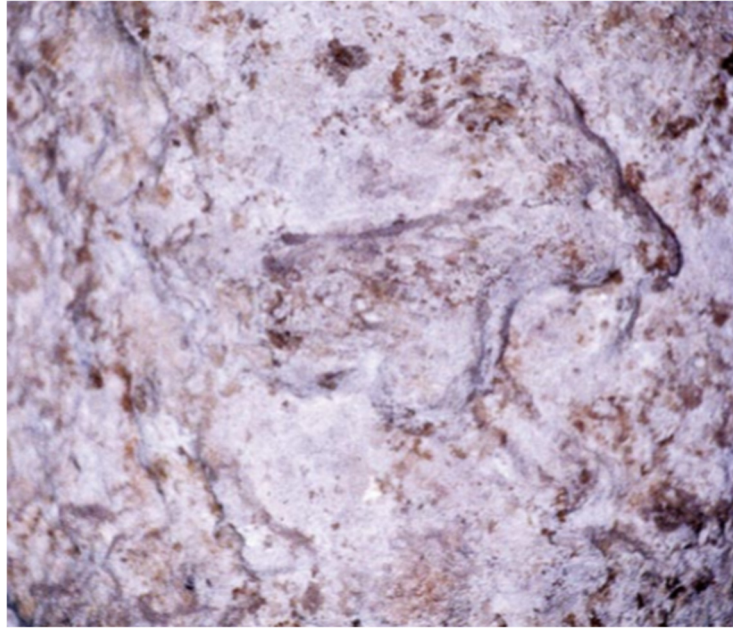
Tako je na Bunjama kod Novog Sela pronađen fragment kamena stupa iz rimskog vremena na kojem je u reljefu izrađen jarac i ruka sa pastirskom frulom. Nažalost, stup nije sačuvan u cijelosti. Reljefni prikaz ikonografski je blizak kultu poganskog božanstva Silvana, pogotovo kada se pred očima ima stočarski karakter krajolika.¹⁷¹ Takvu konstataciju dodatno potvrđuju atributi koji se oslikavaju na reljefu. Kao zaštitnik pastira koji se brine o plodnosti stada i pašnjaka, moguće je kako je Silvan na ovom ulomku bio prikazan kao čovjek s kozjim nogama i rogovima, pastirskim štapom (*pedum*) i sviralom (*siringa*) u rukama. K tome, mogao je biti prikazan sa svojim pratiocima (pas, jare i drveće), od kojih se na ovom dijelu stupa sačuvao samo prikaz jarca. Radi se o autohtonom božanstvu čiji je religijski sklop postojao još prije procesa romanizacije u idejnom obliku, potom se njegova ikonografija isprepliće s ikonografijom grčkog Pana, a dolaskom rimske vlasti izjednačava se s italiskim Silvanom.

Ovaj ulomak govori o ukorijenjenosti lokalnih vjerovanja koja su preživjela potpunu promjenu načina života dolaskom Rimljana. Izravan je dokaz kako je na Bunjama živjelo stanovništvo autohtonog podrijetla koje je unatoč tome što je bilo romanizirano i dalje sačuvalo svoje religijske navike.

N. Cambi se ne slaže s tvrdnjom da bi na oštećenom ulomku mogli imati figuralni prikaz Silvana, jer smatra da se samog jarca bez drugih pojedinosti ili drugih božanstava ne može nikome pripisati. Dalje napominje kako se prikaz jarca može povezati i s drugim kultovima, primjerice Dionizovim.¹⁷²

¹⁷¹ O tom fragmentu stupa su prvi izvještavali u svojim djelima Cvito Fisković i Dasen Vrsalović, v. C. FISKOVIĆ, 1940, 24; D. VRSALOVIĆ, 1960, 82.

¹⁷² N. CAMBI, 2004, 247; K. JELINČIĆ, 2005a, 127.

Slika 41. Ulomak stupa sa jarcem

(preuzeto iz: K. JELINČIĆ, 2005a, 127).

Arheološki lokalitet Novo Selo *Bunje* jedno je od najznačajnijih i najvećih antičkih bračkih lokaliteta koji krije veliko bogatstvo i kulturnu baštinu. Sustavna arheološka istraživanja u vidu petogodišnjeg projekta o nedavno provode na ovom nalazištu Institut za arheologiju, CNRS Centre Camille Julian, Aix-en-Provence i Université Paris-Est-Marne-la-Vallée u suradnji s Općinom Selca. Glavni voditelji istraživanja su dr. sc. K. Jelinčić Vučković i dr. sc. Emmanuel Botte.¹⁷³

Rustična vila u Bunjama smjestila se u neposrednoj blizini mora, na rubu plodnog polja Vejak i na padini brda Velo Gradišće na kojem se nalazi prapovijesna gradina. Na nešto višim položajima nalaze se dvije velike cisterne i elipsoidna lokva koje određuju granice rasprostiranja lokaliteta. Po načinu gradnje zidova naslućuje se planska i složena izgradnja velikog gospodarskog kompleksa. Dakle, riječ je o dobro uređenoj vili koja je imala svoj gospodarski dio koji je služio za obradu maslina i proizvodnju ulja. Upravo zahvaljujući nalazima kamenog mlina, velikog tijeska za masline - trapetumu i bazenu za pročišćavanje ulja koji je pokriven mozaikom od bijela tesera, prepoznate su poljodjelske djelatnosti koje su se odvijale na ovom mjestu. Na lokalitetu su također pronađeni nedovršeni sarkofag i željezni klin za lomljenje kamena koji govore o tom drugom gospodarskom aspektu vezanom za klesarski obrt. Uokolo nalazišta nalazi se kamenolom Kamenprag gdje se vadio kamen te se pretpostavlja kako je obrađen u klesarskoj radionici koja je ovdje postojala. Definiran je i luksuzni dio s

¹⁷³ K. JELINČIĆ VUČKOVIĆ, E. BOTTE, 2018, 127.

grijanjem, manjim termama, mozaičkim podom i dekorativnim detaljima u kojem je boravio vlasnik. Pregledom arheološkog materijala ustanovljeno je da postanak rustične vile seže od 1. do 6. stoljeća.¹⁷⁴

Slika 42. Lokalitet Novo Selo *Bunje* (preuzeto iz: K. JELINČIĆ VUČKOVIĆ, E. BOTTE, 2018, 129).

D. Rendić-Miočević donosi studiju o prikazima Silvana s područja provincije Dalmacije, točnije prostora na kojem su boravili stočarski Delmati. Prepoznao je kako delmatski Silvan predstavlja epihorsko božanstvo koje je uslijed dodira s rimskim svijetom, odnosno putem *interpretatio romana* preuzelo ime italskog Silvana, dok je procesom *interpretatio graeca* poprimilo atribute grčkog božanstva Pana što se manifestira u Silvanovoj antropoteriomorfnoj ikonografiji.¹⁷⁵ Morao je postojati i italski vid štovanja Silvana, što najbolje odražava Salona u kojoj je dominantno stanovništvo naseljeničko koje je donijelo vlastitu religiju i panteon.¹⁷⁶ Središnja autohtona religijska figura bilo je šumsko-pastirsko božanstvo, a istoimeni rimski Silvan bio je bog poljodjeljstva i prirode. Prema N. Cambiju oni se ne podudaraju po svojim božanskim kompetencijama, zbog čega smatra da je autohtonom božanstvu dodjeljeno ono ime koje se rimskim pridošlicama činilo najprimjerenijim.¹⁷⁷ Još nam uvijek nije poznato prvotno ime ilirskog božanstva.

¹⁷⁴ K. JELINČIĆ, 2005, 55-58; K. J. VUČKOVIĆ, 2013, 173; K. JELINČIĆ VUČKOVIĆ, E. BOTTE, 2018, 127-135.

¹⁷⁵ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 461-506; M. SANADER, 2008, 167; S. BEKAVAC, 2015, 85-86.

¹⁷⁶ S. BEKAVAC, 2015, 92.

¹⁷⁷ N. CAMBI, 2004, 248.

Postoje određene diferencijacije kod Silvanova kulta koje su uvjetovane geografskim i gospodarskim odlikama područja na kojem se kult razvija. Tako je stočarska komponenta najviše izražena u zadinarskim oblastima, dok u priobalnom pojasu, prvenstveno Saloni, kult poprima agrarnu komponentu.¹⁷⁸ Razlika se očituje i kroz ikonografske značajke, ali i epitete koji su dodijeljeni Silvanu na epigrafskoj građi. Primjerice, najčešći su Silvanovi epiteti *Silvestris* i *Augustus* koji su objašnjeni kroz proces romanizacije. Epitet *Silvestris*, koji je zastupljen u unutrašnjosti, ukazuje na šumski karakter kulta te se dovodi u vezu s seoskim životom i stočarskom privredom, a logično je očekivati da će epitet *Augustus* biti zastupljeniji tamo gdje je jači utjecaj romanizacije.¹⁷⁹

Slika 43. Na slici lijevo je prikazan reljef Silvana iz Trogira gdje je božanstvo predstavljeno antropoteriomorfno (N. CAMBI, 2013, 32), dok je na drugom reljefu iz kuće Mikelić Silvan prikazan kao mladoliki i golobradi mladić s ljudskim nogama što ga približava ikonografiji italskog Silvana (S. BEKAVAC, 2015, 98).

Kroz prizmu epigrafike može se utvrditi kako se među dedikantima Silvanovih reljefa nalaze osobe autohtonog porijekla, no najčešće i nemaju indigena imena, što se može shvatiti kao potvrda uspješnosti romanizacije autohtonog naroda.¹⁸⁰ Postoje kultne slike na kojima se Silvan prikazuje samostalno, u pratnji s Dijanom, potom u pratnji s nimfama, ali i u društvu s drugim božanstvima i nimfama zajedno.¹⁸¹ Silvanove kultne slike nam također dočaravaju izgled Silvanovih svetišta koja su posvjedočena na otvorenom, u pećinama te u manjim

¹⁷⁸ S. BEKAVAC, 2015, 86.

¹⁷⁹ S. BEKAVAC, 2015, 91.

¹⁸⁰ S. BEKAVAC, 2015, 90-91.

¹⁸¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 463; M. SANADER, 2008, 168.

hramovima grčko-rimskog tipa.¹⁸² Silvan se pretežito štovao u svetištima na otvorenom koja se nalaze u blizini izvora vode, gdje su pastiri napasali svoja stada. Pastirima i autohtonim zajednicama je upravo Silvanova protekcija i najviše trebala.¹⁸³ U pećinama (silvanejima) su se mogle nalaziti Silvanove kultne slike naslonjene na zid same pećine te are za prinošenje žrtava.¹⁸⁴ Takva svetišta u prirodnom ambijentu odgovaraju autohtonoj komponenti kulta, dok se u zidanim hramovima izraženije štovao italski Silvan.¹⁸⁵ O postojanju svetišta se opet upliće i epigrafija koja govori o gradnji i obnovi hramova.

6.2. Božanska zajednica Silvana s Nimfama

U antici se u Vodnoj jami na otoku Braču nalazilo svetište u kojem su se zajedno štovale nimfe sa Silvanom. Kao špiljski lokalitet bogat vodom najbolje je zadovoljavao njihovu božansku narav. Jama je smještena između Supetra i Donjeg Humca, na jako dobrom položaju, odakle se pruža prekrasan pogled prema cijelom morskom kanalu između kopna i sjeverozapadne obale Brača. Nalazi se u blizini poznatog epipaleolitičkog špiljskog lokaliteta Kopačina, što ide u prilog pretpostavci kako je bila nastanjena još u prapovijesti. Špilja se sastoji od pretpećinskog prostora te unutrašnjeg dijela koji je povezan s još jednom zasebnom i udaljenom prostorijom koja je imala okomiti ulaz. Nažalost, lokalitet je danas u cijelosti devastiran, njegovi kulturni slojevi uništeni su nesavjesnim postupcima vlasnika zemljišta. Poduzetim zaštitnim istraživanjima prikupljen je prapovijesni, helenistički i antički arheološki materijal.¹⁸⁶

Zacijelo najzanimljiviji nalaz otkriven na lokalitetu jest reljefno-epigrafski spomenik na kojem je prepoznat prikaz dviju nimfa. Sačuvale su se samo glave nimfa koje su bile brižljivo izrađene, iako su neki detalji lica prilično oštećeni. Vidljivi su valoviti pramenovi kose spleteni iznad čela u čvor (*krobilos*). Po okviru ove kultne slike uklesan je kratki natpis posvećen nimfama i Silvanu, a odlikuje se vulgarnim latinitetom, što nije neobično za bračko područje u kojem nije bilo vrhunskih klesarskih radionica s majstorima, koji su uz svoj zanat, poznavali još dobro i pravopis. Natpis glasi:¹⁸⁷

¹⁸² N. CAMBI, 1998-2000, 99.

¹⁸³ S. BEKAVAC, 2015, 99.

¹⁸⁴ N. CAMBI, 1998-2000, 103-104.

¹⁸⁵ S. BEKAVAC, 2015, 112.

¹⁸⁶ D. DEMICHELI, 2010, 176-177.

¹⁸⁷ D. DEMICHELI, 2010, 179-180.

Slika 44. Reljef Nimfa i Silvana (fotografija: A. VIDAS).

Ovaj nam ulomak ne dopušta sa sigurnošću odrediti na koji je način prikaz tekao jer nije sačuvan čitav reljef. Komparacijom s drugim kulturnim slikama na prostoru rimske Dalmacije i osobito čestim zajedničkim pojavljivanjem na natpisima, nedvojbeno je kako je ulomak izvorno prikazivao tri nimfe u društvu boga Silvana. Isto tako, cjeloviti reljef je zasigurno sadržavao i ime posvetitelja te završnu formulu (*votum solvit libens merito, votum solvit ex visu* ili slično) koja pojašnjava razlog postavljanja. Ukoliko znamo da se Silvanov kult veže za autohtono stanovništvo, reljef je zacijelo postavio pripadnik autohtonog stanovništva koji je s vremenom postao rimski građanin. Vulgarizam se ocrta u posvetnoj riječi *Niffis* gdje je brački majstor napravio nekoliko propusta. Gramatički pravilna dedikacija u dativu množine trebala bi glasiti *Nymphis*. D. Demicheli predlaže još jednu mogućnost čitanja posвете kao *Ni(m)f(is) f(ontan)is*, ako riječ *Niffis* zapravo promatramo razdvojenu u obliku dviju kratica. Takvo rješenje natpisa može se uzeti u obzir jer su na prostoru provincije Dalmacije zabilježene dvije skupine nimfi kao vjerne pratiteljice Silvana. Jedne se nazivaju *Nimphae Fontanae*. Nimfe, kao personifikacije voda i izvora vežu se uz kult Silvana, jer je poznato da je voda imala važnu komponentu u kultu, pa je upravo preko vode i došlo do sjedinjenja Silvanova kulta s kultom nimfa. Pritom se nimfe najčešće prikazuju s izrazitim simbolima vode - školjkama ili granama trstike. Ako bi druga restitucija natpisa bila točna, na reljefu bi onda imali prikaz vodenih nimfi koje su držale školjke u rukama. Drugu skupinu nimfa čine *Nymphae Silvestres*, koje u kulturnoj zajednici s Silvanom naglašavaju njegov šumski karakter, a kao određujuće atribute u rukama nose stabalce ili grančicu. U delmatskom priobalnom pojasu, prvenstveno u Saloni, karakteristični su prikazi na kojima nimfe igraju kolo držeći se za ruke, a pokraj njih se nalazi

Silvan koji ili prati ili sudjeluje u plesu kola. Kod takvih kulturnih slika Silvan je obično prikazivan kao *Aegipan*, odnosno kao zreo muškarac obrastao bradom, s rogovima, kozjim nogama, sviralom (*siringa*) i pastirskim štapom u rukama (*pedum*) te psom. Takvog Silvana možemo očekivati i na reljefu iz Vodne jame.¹⁸⁸

Silvan i Nimfe zajedno su štovani kao zaštitnici šume i vegetacije. Mjesta štovanja Silvana bila su u prirodnim okruženjima koja su naposljetku odgovarala njegovoj božanskoj prirodi, najčešće u špiljama ili na izvorima vode. Prema tome, najvjerojatnije je Vodna jama u antici bila nimfej ili silvanej gdje je izvorno bio postavljen reljef koji svjedoči o vjeri autohtonog stanovništva.¹⁸⁹

Slika 45. Vodna jama (preuzeto iz: D. DEMICHELI, 2010, 176).

Poznat nam je i reljef iz okolice Nerežišća na kojem se pojavljuju Nimfe i Silvan, što je još jedna potvrda štovanja ovog autohtonog kulta na otoku Braču. Nimfe su bile odjevene u duge haljine te su prikazane kako plešu u kolu držeći se za ruke, a pokraj njih je žrtvenik na kojemu se vidi tabula ansata i donji dio dlakavih kozjih nogu boga Silvana. Taj je reljef u kulturološku literaturu pogrešno atribuiran kao prikaz Muza i Pana. N. Cambi pretpostavlja kako je na žrtveniku s tabulom ansatom mogao stajati i natpis koji bi, primjerice, započinjao zavjetom upućenim *Silvano Augustum sacrum*. Nažalost, spomeniku se danas ne može ući u trag, kao niti prethodno spomenutom reljefu Silvana iz Bunja kod Novog Sela.¹⁹⁰ Spomenik svakako na neki način odražava čvrsto očuvanje vjere i kulturnog naslijeđa ilirskog stanovništva u vremenu dobro planirane i organizirane romanizacije.

¹⁸⁸ D. DEMICHELI, 2010, 178-182.

¹⁸⁹ D. DEMICHELI, 2010, 182.

¹⁹⁰ C. FISKOVIĆ, 1940, 24; D. VRSALOVIĆ, 1960, 83; N. CAMBI, 2004, 247-248.

Nimfe se na likovnim spomenicima u Dalmaciji nikada ne prikazuju same, gotovo uvijek su u društvu Silvana. Silvan sa svojom pastirskom frulom određuje ritam i pokrete nimfa u njihovom plesu. Pomoću svojih atributa, štiti svoju zajednicu te simbolički pokreće prirodne sile na rast vegetacije i dotok voda.¹⁹¹

¹⁹¹ N. CAMBI, 2013, 20-21.

7. ŠTOVANJE ISTOČNJAČKIH BOŽANSTAVA

7.1. Hram Magne Mater s trijemom

U rimskom naselju na mjestu Škripa sačuvan je jedan graditeljski natpis koji spominje Veliku Majku i potencijalno svetište:¹⁹²

M(atr) M(agnae) / Mescenia P(ublii) f(ilia) / Tertulla porticum / f(ecit) d(e) s(ua) p(ecunia).

Slika 46. Natpis Velikoj Majci (fotografija: A. VIDAS).

Na natpisu se spominje Mescenija Tertula, sljedbenica božice Magne Mater koja je na svoj trošak intervenirala u gradnji trijema. Dedikantica je imala neku vrstu opisnog imena koje je označavalo da je bila treća po redu kćer u oca koji je pripadao gensu *Mescenius*. Mescenija je italsko gentilno ime, vrlo često u Dalmaciji u vrijeme zrelog principata, dok se drugdje rijetko pojavljuje. Nositeljica ovog imena bila je italskog podrijetla, koja je vjerojatno u 2. stoljeću nakon Krista naselila Brač.¹⁹³ Iako u sklopu zaštitnih istraživanja nisu pronađeni jasni dokazi za svetišnu arhitekturu, dozvoljeno je pretpostaviti da je u rimskom Škripu nekoć postojao važan hram s trijemom posvećen Velikoj Majci u privatnom posjedu Mescenije Tertule. Samim time podrazumijeva se kako je ovdje postojao određen broj Kibelinih štovatelja, svećenika zaduženog za obredne svetkovine te osobe koja je brinula o očuvanju svetišta. Jednako tako, u hramu se mogao okupljati veći broj vjernika tijekom svetkovina koje su se održavale u ožujku

¹⁹² Natpis je otkriven 1983. godine za vrijeme zaštitnih iskopavanja koje je proveo Hrvoje Gjurašin, na mjestu novog groblja u Škripu, v. H. GJURAŠIN, 1983, 27.

¹⁹³ I. VILOGORAC BRČIĆ, 2010, 202.

i travnju u čast Kibebe i njezina mitskog pratioca Atisa. Osim ove natpisne potvrde kulta, zasada nema drugih svjedočanstava o štovanju Velike Majke na otoku Braču.¹⁹⁴

Na mjestu pronalaska natpisa izašli su na vidjelo i ostaci antičke građevine. Inga Vilogorac Brčić smatra da se ipak ne radi o hramskoj zgradi jer se ulazna vrata nisu nalazila na pročelju, već na bočnoj strani građevine. Nalazište se danas nalazi na novijem dijelu groblja, zbog čega je nemoguće provesti dodatna arheološka istraživanja kako bi upotpunili saznanja o ovom lokalitetu. Činjenica da je Mescenijin natpis nađen u neposrednoj blizini crkve sv. Duha, upućivala bi da se na tom mjestu nalazilo svetište Velike Majke. Srednjovjekovna crkva sv. Duha nastala je na temeljima kršćanske sakralne arhitekture uređene na prostoru srušenog poganskog svetišta.¹⁹⁵ To nam govori o snažnom kontinuitetu kulnog mjesta još iz pretkršćanskih razdoblja sve do srednjeg vijeka. Pobjedom kršćanstva nad poganskim religijama dolazi do preslojavanja kulturnih sadržaja što se očitava na nekoliko lokaliteta na otoku.

Slika 47. Ostaci antičke građevine na mjestu nalaza Kibelinog natpisa (preuzeto iz: I. VILOGORAC BRČIĆ, 2010, 203).

¹⁹⁴ I. VILOGORAC BRČIĆ, 2010, 205.

¹⁹⁵ I. VILOGORAC BRČIĆ, 2010, 202-203; K. JELINČIĆ, LJ. PERINIĆ MURATOVIĆ, 2010, 204.

Slika 48. Crkva sv. Duha i groblje na mjestu rimskog trga (fotografija: A. VIDAS).

Gradnja trijema frigijskoj božici na tlu provincije Dalmacije do sada je potvrđena još samo na jednom natpisu nađenim na otoku Rabu, na mjestu antičke Arbe. Zanimljivo je da se na natpisu spominje osoba koja je također u svom imenskom obrascu nosila kognomen Tertula. Svetište se datira prema onomastičkoj formuli natpisa u 2. stoljeće poslije Krista. Kao i u Škripu, Kibelin hram koji je vjerojatno bio okružen trijemovima, porušen je i zamijenjen kršćanskim objektom.¹⁹⁶ Pretpostavlja se da su takvi svetišni kompleksi s trijemovima nastali po uzoru na *Campus Matris Magnae* u Ostiji. Vjernici su pod trijemove stavljali žrtvenike i kipove svojoj božici zaštitnici.¹⁹⁷ U rimskom Škripu i na Arbi su se također ispod trijemova hrama mogle izvoditi skromne rimske igre i predstave u kojima se prikazivao mit o Kibeli i Atisu za vrijeme megalenzija.¹⁹⁸

¹⁹⁶ *Matri deum / porticus i{m}{n}4 me / moriam su{pe} [orum] ili supe[riorum] / T(itus) Prus{t}{i}us T(iti) f(ilius) Se{d}{r}(gia tribu) Op[tatus] 5 / sibi et Babria{n}[e] T(iti) f(iliae) Ter[tullae] per... / sororem heredem[que] t(estamento) p(oni) i(ussit)].* Prema restituciji natpisa Inge Vilogorac Brčić koja je ispravila Mommsenovo razrješenje natpisa čita se da je Tit Prusije Optat, oporučno zapovijedio svojoj sestri i nasljednici da u sjećanju na njega i Babriju Tertulu podignu trijemove Velikoj Majci, v. I. VILOGORAC BRČIĆ, 2010, 201.

¹⁹⁷ I. VILOGORAC BRČIĆ, 2010, 203-204.

¹⁹⁸ I. VILOGORAC BRČIĆ, 2010, 206.

Božičin karakter, kao zaštitnice poljodjeljstva, bio je blizak načinu života autohtonog stanovništva na otoku Braču koje je bilo orijentirano na zemljoradnju i stočarstvo što je pridonijelo prihvaćanju njezina kulta.

Kult Kibebe razvio se na područje antičke Frigije, gdje se nalazilo njezino najpoznatije svetište na planini Ida. Kult je imao misterijski karakter. Kao takav je prihvaćen i modificiran u grčkom i rimskom svijetu te se održao sve do popularizacije kršćanstva. U rimskom svijetu bila je poznatija kao majka bogova, Velika Majka, odnosno *Magna Mater*. S obzirom da je božanstvo koje personificira žensku snagu prirode, smatrana je majkom bogova, ljudi i životinja. Osobito je štovana kao božanstvo plodnosti i zemlje.¹⁹⁹ U rimskoj ikonografiji najčešće je prikazivana kao starija žena koja sjedi na tronu, a u ruci drži simbole poput timpanona ili roga obilja. Odjevena je u dugu haljinu koja se protezala sve do njezinih stopala. Na glavi je imala *polos* ili krunu u obliku gradskih zidina što je njezina karakteristika kao zaštitnice gradova. Često se prikazuje sa životinjama, posebice u pratnji vjernih lavova. Postoje i prikazi božice dok upravlja kolima koja vuku lavovi.²⁰⁰ Kult Velike Majke dobiva poseban značaj u rimskom panteonu tijekom drugog punskog rata, točnije 204. godine prije Krista kada je kartaški vojskovođa Hanibal pljačkao talijanske zemlje. Proročanstvo iz Sibilskih knjiga odredilo je da se neprijatelj može prognati iz Italije jedino ako Velika Majka iz frigijskog grada Pesinunta bude prenesena u Rim. Brod koji je prevezio Kibelino znamenje u obliku crnog meteorskog kamena doplovio je do Ostije gdje se nasukao u mulju na ušću rijeke Tiber, a uspjela ga je osloboditi slavna vestalka Klaudija Kvinta. Nakon što je proročanstvo ispunjeno, Publije Kornelije Scipion Afrički pobjeđuje Hanibala u bitci kod Zame 202. godine prije Krista. Rimljani posvećuju metroon božici na Palatinu 191. godine prije Krista.²⁰¹

Prvi je orijentalan kult koji je uveden u rimsku religiju. Rimljani su ga prihvatili, iako su bili zgroženi orgijastičkim ritualima koje je taj kult prakticirao, osobito kastriranjem njegovih svećenika.²⁰² Intenzivno širenje kulta započelo je u vrijeme cara Klaudija koji je učinio kult službenim u rimskoj religiji te je zaslužan za inkorporaciju Atisa u sklopu Ožujске svetkovine. U svečanoj procesiji 22. ožujka dendrofori su nosili sveto stablo bora koje je bilo posječeno u šumi posvećenoj Kibeli, zajedno sa slikom njezina miljenika Atisa kako bi ih izložili u svetište. Prema legendi se Atis, nakon što je prevario Kibelu s nimfom *Sangaritis*, ispod bora u ludilu samokastrirao te ubio. Njegova je duša preživjela u boru, a na mjestu gdje

¹⁹⁹ M. GLAVIČIĆ, 2013, 7-8.

²⁰⁰ M. GLAVIČIĆ, 2013, 8-9.

²⁰¹ M. GLAVIČIĆ, 2013, 9-10.

²⁰² U doba rimskog cara Klaudija, kastriranje je bilo zabranjeno.

je potekla krv izrasle su ljubičice pa se tako Atisov novi život poistovjećuje s buđenjem prirode u proljeće. U okviru Atisova kulta i sjećanja na njega, posebni svećenici su se okrutnim obredima popraćenima divljom glazbom, plesom i pjevanjem u ekstatičkom zanosu dobrovoljno samokastrirali. Najstandardniji prikaz Atisa u umjetnosti jest kao mladića koji se ističe šiljastom kapom na glavi, dok u rukama drži pastirski štap (*pedum*) i siringu ili tamburin. Odjeven je u frigijsku tuniku s rukavima i hlačama. Nakon Atisovih svetkovina uslijedile su megalenzije koje su slavile rođenje Velike Majke.²⁰³

Reformom cara Antonina Pija utemeljuju se taurobolija, simboličan ritual žrtvovanja bika te institucija arhigala.²⁰⁴ Na nadgrobnom natpisu iz Zadra sačuvan je jedini spomen najuglednijeg Kibelinog službenika, odnosno arhigala Lucija Barbunteja Demetrija.²⁰⁵ Lucije je bio vrhovni metroački svećenik koji je svoju službu obnašao u Saloni. Međutim, njegova nadležnost nad metroačkim zajednicama i djelovanje dodijeljeni su mu za cijelu provinciju Dalmaciju, a možda su izlazili i iz okvira provincije.²⁰⁶ U religijska zbivanja bili su uključeni svećenici gali koji su u početku obično bili oslobođenici orijentalnog podrijetla. U kasnijoj fazi tu svećeničku funkciju mogli su obnašati i rimski građani. Uz arhigale i gale, svećeničku strukturu Kibelina kulta sačinjavali su još sacerdoti iz rimskog građanskog staleža. Naziv *sacerdos* označavao je svećenike svih novih kultova u Rimskom Carstvu.²⁰⁷

Na temelju natpisne građe, ali i mnogobrojnih skulptura same božice i njezinog miljenika Atisa koje nalazimo na hrvatskom povijesnom prostoru, vidimo da je postojala jaka veza između kulta maloazijske božice i stanovništva antičkog Ilirika. Na našim prostorima počinje se širiti u vrijeme ranoga Carstva, a najveću disperziju doživljava u 2. stoljeću. Za poznavanje metroačke religije, vrlo važni su kameni natpisi koji bilježe posvetu božici radi nekog zavjeta podnositelja te donose dragocjene podatke o izgradnji, obnovi, proširenju ili opremi božičinih svetišta. Na natpisima imamo i spomen profesionalnog *collegium dendroforum* kojeg su sačinjavali drvonoše i zapravo svi oni koji su se bavili drvodjelstvom, a najčešće su to bili oslobođenici. Kolegij dendrofora imao je bitnu ulogu u Ožujskoj svetkovini posvećenoj božanstvu vegetacije Atisu koji je bio simbolički prikazan u obliku drva. Upravo je ta simbolika dala kolegiju sakralnu karakteristiku.²⁰⁸ U rimskoj provinciji Dalmaciji nalazimo dokaze o štovanju kulta Velike Majke u gradovima kao što su bili Senia, Arba, Jader, Enona,

²⁰³ M. GLAVIČIĆ, 2013, 11-12.

²⁰⁴ M. GLAVIČIĆ, 2013, 14.

²⁰⁵ *D(is) M(anibus) / L(ucio) Barbunteio / Demetrio archig(allo) / salonitano qui / annis XVII usq(ue) ad / ann(os) LXXV integr(e) / sacra confecit / Barbunteia Thallu/sa C[al]istera patrono / pientiss(imo) posuit*; CIL III, 2920a

²⁰⁶ S. BEKAVAC, 2015, 162.

²⁰⁷ S. BEKAVAC, 2015, 283-284.

²⁰⁸ A. NIKOLOSKA, I. VILOGORAC BRČIĆ, 2014, 110; S. BEKAVAC, 2015, 163-164.

Aserija i Salona. Salona, kao prijestolnica rimske provincije Dalmacije, bila je jedno od najvažnijih središta kulta Velike Majke u čitavom Carstvu nakon Rima i Ostije. Na salonitanskom teritoriju bile su specifične i kognacije, vjerska udruženja okupljena oko svog božanskog zaštitnika Velike Majke, a koja su brižno brinula oko održavanja svetišta, organizaciji glavnih Kibelinih festivala te dovođenju novih članova.²⁰⁹ Brojne epigrafske potvrde o postojanju svetišta unutar i izvan gradskih salonitanskih zidina, kao i onih javnog i privatnog karaktera, postojanju svećenika i razni slojevi stanovništva koji su sljedbenici kulta, posvjedočuju da je u Saloni postojala jaka i brojna metroačka zajednica. Bila je snažno duhovno središte sljedbenika frigijske božice.²¹⁰ Dominacijom monoteističkih religija u Carstvu, odnosno jačanjem kršćanstva i mitraizma, kult Velike Majke, koliko god da je prije uživao pažnju rimskog naroda, u konačnici je tragično skončao i postao zabranjen.

7.2. Žrtvenik posvećen Jupiteru Dolihenu

Prisutnost orijentalnih kultura zamijećena je i na nalazištu Luke pokraj Škripa gdje se smjestila velika rustična vila. Nalazište se izdvaja bogatstvom arheoloških nalaza, a ponajviše je posebno zbog nalaza kamenog žrtvenika s natpisnim poljem upućenim Jupiteru Dolihenskom. Nažalost, sustavna arheološka istraživanja nalazišta još nisu provedena, već su zasad obavljeni samo površinski pregledi nalazišta.

Slika 49. Položaj nalazišta Luke kod Škripa (preuzeto iz: K. JELINČIĆ VUČKOVIĆ, 2011, 128).

²⁰⁹ S. BEKAVAC, 2015, 161.

²¹⁰ S. BEKAVAC, 2015, 159.

Vila u Lukama počinje funkcionirati u 2. stoljeću, a moguće već i u Augustovo vrijeme na što upućuje opeka sa sačuvanim pečatom *Pansiana* u slučaju da nije donesena s nekog obližnjeg teritorija. Život na vili odvijao se kroz duže razdoblje te završava sredinom 5. stoljeća. U prvom redu ovdje su se odvijale poljodjelske aktivnosti, postoje i tragovi obrađivanja željeza kao dokaz o izrađivanju alata korištenog za različite radnje. Iako za sada nema dokaza o keramičkoj proizvodnji, vjerojatno je kako su svakodnevno grubo posuđe za čuvanje i pripremu hrane pravili na ovom nalazištu ili ga nabavljali u blizjoj okolici. No, jedan pronađeni ulomak grube kuhinjske keramike mogao je potjecati s područja današnje Albanije ili Krfa. Vide se gomile sačinjene od pravilnog klesanog kamenja i više antičkih zidova. Pored keramike, i to afričke sigilate, kuhinjske keramike, afričkih i istočnomediterskih amfora, pronađeni su i građevinska keramika, veća količina mozaičkih kockica, više ulomaka vapnenačkih sarkofaga i već spomenuti žrtvenik na temelju čega se zaključuje da je ovdje boravio dobrostojeći vlasnik.²¹¹ Potrebno je provesti sustavna istraživanja u skoroj budućnosti koja će pridonijeti boljem poznavanju lokaliteta.

Bez obzira što se evidencija kulta Jupitera Dolihenskog na otoku zasniva samo na ovom jednom nalazu, govori nam o prodoru orijentalnog elementa na Brač.²¹²

Vale(n)s I(ovi) / D(olicheno) Inv/icto D/eo

U ovom slučaju, posvetu Jupiteru Dolihenu koja se javlja na tom žrtveniku podiže Valens, osoba koja je bila robovskog statusa. Robovi su obično u svom imenu imali samo jedno osobno ime.²¹³ Neproziran je što se tiče njegova porijekla. S obzirom na mjesto nalaza spomenika, Valens je mogao biti angažiran u izradi ili trgovini kamena. Natpis je slab indikator o samom kultu na otoku jer pruža vrlo malo informacija. Žrtvenik se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

²¹¹ K. JELINČIĆ VUČKOVIĆ, 2011, 143-145.

²¹² CIL 3, 15099.

²¹³ M. SINOBAD, 2010, 153.

Slika 50. Žrtvenik posvećen Jupiteru Dolihenu,
inv. br. A-2770 (fotografija: T. SESER).

Dolihensko božanstvo *Ba'al Hadada* nastalo je miješanjem različitih kulturnih utjecaja s područja Male Azije i Bliskog Istoka, koji su u konačnici definirali njegove religijske značajke kao vrhovnog vladara na nebu i na zemlji. Takvo božanstvo univerzalnog karaktera isključivo je bilo vezano uz područje Dolihe u Komageni, to jest prostor sjeverne Sirije. Dolaskom rimske vojske na sirijska područja i procesom poznatim kao *interpretatio romana*, autohtono dolihensko božanstvo stapa se s vrhovnim bogom rimskog panteona Jupiterom s kojim je dijelio određene karakteristike. Dakle, dolazi do sinkretizma dvaju božanstava i naposljetku nastaje jedno novo božanstvo pod imenom *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*. Ikonografski se prepoznaje kao muškarac s dugom bradom i frigijskom kapom koji stoji na leđima bika. U jednoj ruci drži munje, dok u drugoj ima dvostruku sjekiru.²¹⁴

Novi pristup u tumačenju razvoja i disperziji kulta Jupitera Dolihenskog kao vojničkog božanstva iznijela je A. Collar. Prema njezinom proučavanju dolihenskih spomenika, glavni prijenosnici te religije sredinom 2. stoljeća i početkom 3. stoljeća u Rimskom Carstvu bili su rimski vojni dozapovjednici i zapovjednici jer je njihova funkcija zahtijevala neprekidnu mobilnost kroz legije i Carstvo. Tek kasnije, kult se proširio i na ostale vojnike nižeg ranga. Time se ne odbacuje starije shvaćanje da je sinkretizam nastao među vojskom koja boravi na sirijskom području, ali se ne prihvaća stajalište po kojem se povratak vojnih jedinica u matične logore duž limesa uzima kao glavni pokretač za popularizaciju kulta Carstvom. Nakon širenja

²¹⁴ S. BEKAVAC, 2015, 265-266; M. SINOBAD, 2010, 171.

među vojnim krugovima štovanje se prenosi na trgovce koji su opskrbljivali vojsku, a potom i na sve druge osobe koje su imale neki oblik kontakta s vojskom.²¹⁵ Svakako, bitni nositelji religije bili su trgovci te svećenici (*sacerdoti*) samog kulta od kojih je većina bila sirijskog podrijetla. Cilj im je bio upoznati nove prostore s dolihenskom religijom.²¹⁶ Stariji istraživači smatraju kako su dinastija Severa i carice sirijskog porijekla također odigrali važnu ulogu u širenju kulta s istoka na zapad. Nakon vojnog boravka Septimija Severa na istoku, gdje se on upoznaje sa sirijskom religijom, počeo se širiti kult Jupitera Dolihena kao dio imperijalne propagande na području Carstva.²¹⁷

S kultom Jupitera Dolihena bila je poznata i provincija Dalmacija krajem 2. stoljeća, dakle neposredno prije vladavine Severske dinastije, u vrijeme kada na našoj obali nema vojske.²¹⁸ U rimskim kolonijama Saloni²¹⁹ te Naroni,²²⁰ na spomenicima su evidentirane osobe orijentalnog porijekla koje su obnašale ulogu svećenika kulta Dolihena, što nam potvrđuje kako su ovdje postojale organizirane dolihenske zajednice. Dolazak sirijskih dedikanata mogao je predstavljati njihovu religijsku misiju sa zadaćom okupljanja vjernika i širenja dolihenske religije na nova područja.²²¹ Na jednom naronitanskom natpisu vidljivo je kako sljedbenici kulta njegovim prakticiranjem ujedno iskazuju privrženost i naklonost caru, ali i stanovništvu Narone jer su oni bili ključni za njihovu integraciju u gradsku društvenu zajednicu.²²²

7.3. Žrtvenik posvećen Mitri

Na otoku Braču pojavio se i kult orijentalnog boga Mitre što je zabilježeno na jednom žrtveniku s natpisom koji potječe iz Škripa:²²³

S(oli) I(nvicto) M(ithrae) Iul(i)us Buba(l)us

Na zavjetnom natpisu Mitra zazivan je svojim uobičajenim epitetom kao *Sol Invictus*. Mitrin sljedbenik nazivao se *Iulius Bubalus* čije nam podrijetlo nije poznato. Na posveti nije

²¹⁵ A. COLLAR, 2008, 70; S. BEKAVAC, 2015, 269-271.

²¹⁶ A. COLLAR, 2011, 224.

²¹⁷ S. BEKAVAC, 2015, 266.

²¹⁸ S. BEKAVAC, 2015, 278.

²¹⁹ Salonitanski natpis: *D(is) M(anibus) / Aurelius Ger/manus Barla/ha sacerdos / I(ovis) O(ptimi) M(aximi) Doli/cheni vivus / sibi posuit et / Syr(a)e coniugi*, CIL 3, 8785.

²²⁰ Naronitanski natpis: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) s(acrum) / posuerunt sa/cerdotes Fla(vius) / Faladus et Do(mitius) / Apollinaris / pro sa(lute) / Impe(ratoris) Helvi / Pert<i=E>naci(s) et popul(i) / Ro(mani) Iuliae Narona*, ILJug 3, 1873.

²²¹ S. BEKAVAC, 2015, 272-273.

²²² J. MEDINI, 1982, 57; S. BEKAVAC, 2015, 279.

²²³ D. VRŠALOVIĆ, 1960, 84.

sačuvano ni zanimanje osobe. Premda je natpis dosta oštećen, možemo pretpostaviti da je Julije Bubal bio povezan uz aktivnosti oko branja, obrade ili trgovine kamena. U kasnom principatu u bračkim kamenolomima bilo je zasigurno orijentalnih klesara, kao i vojnika s kojima su na otok mogli doći i orijentalni kultovi.²²⁴

Slika 51. Žrtvenik posvećen Mitri (fotografija: A. VIDAS).

Jedan duži period vjerovalo se da je rimski mitraizam derivat perzijskog kulta Mitre poteklog iz mazdaizma. Zbog ponovne reinterpretacije tauroktonijskih ikona i drugih arheoloških ostavština, znanstvenici sada smatraju da mitraizam na zapadu sadrži nešto orijentalnih elemenata, ali da je nastao kao zasebna religija koja je neovisna o iranskoj podlozi te je odbačena teza o povezivanju s kilikijskim gusarima i preuzimanju kulta preko rimskih legija iz Male Azije. Postoje različita viđenja podrijetla i razvoja mitričkog kulta. Prema teoriji Merkelbacha, tvorci bi bili intelektualci iz rimskih dvora, koji su u mitraizam ugradili astrologiju, platonizam, ideje tada popularne soterije, čak i nešto elemenata iz iranske religije. Budući da je Mitra uživao i podršku rimskih careva, poput primjerice Komoda, kult je uspio steći veliku popularnost.²²⁵

Na velikom broju sačuvanih mitričkih spomenika iskazana je legenda o Mitri. Ključni ikonografski prizor kulta je tauroktonija. Cjelokupna kompozicija ikona opisuje glavnog lika Mitru koji ubija bika. Uz njega su u podnožju prikazane prateće figure psa, zmiје i škorpiona,

²²⁴ D. VRSALOVIĆ, 1960, 84.

²²⁵ Ž. MILETIĆ, 2007, 134; Ž. MILETIĆ, 2014, 250.

gore je gavran, a sa strana su vidljivi dadofori ili bakljonoše Cautes i Cautopates. U gornjim uglovima nalaze se biste Sola i Luna. Osobito su važne epizode rađanja Mitre iz stijene koji u rukama drži nož i baklju (petrogeneza) te mitska gozba Mitre i Sola.²²⁶

Uz mitološku, posebno je zanimljiva kozmološka i liturgijska razina mitraizma. Tauroktonija je zapravo zvjezdana karta na kojoj pojedine figure predstavljaju određene zvijezde i konstelacije na nebu tvoreći sljedeće parove: bik-*Taurus*, pas-*Canis Minor*, zmija-*Hydra*, pehar-*Crater*, gavran-*Corvus*, škorpion-*Scorpius*. Mitra je vladar ukupne zvjezdane sfere kojeg najbolje iskazuje zvijezde Lava. Ubijanjem zvjezdanog bika zvijezda Taurus, pokreće proces putovanja duša. Plamenom baklje, Sol uzdiže duše kroz planetske sfere pod kontrolom lavoglavog ili zmijom ovijenog božanstva do ulaza u božansku zvjezdanu sferu. Nakon tjelesne smrti, duše silaze nazad čisteći se usput od svega lošega. Kozmičke procese vjernici su imitirali prakticiranjem obreda u mitrejima koji su nalikovali na umanjenju sliku kozmosa ne bi li na taj način osigurali život nakon smrti. Vjernici su se u misterije upućivali prolaskom kroz sedam stupnjeva posvećenja. Svaki mitrički stupanj imao je za svog zaštitnika jedno planetsko božanstvo. Žene nisu mogle sudjelovati u misterijskom kultu.²²⁷

Od početka 20. stoljeća držalo se da su Mitrin kult diljem rimskog carstva prvenstveno propagirali vojnici, međutim, štovali su ga i trgovci te administrativni službenici.

U provinciji Dalmaciji, mitrički kult prisutan je u razdoblju od 2. stoljeća pa sve do zadnjih desetljeća 4. stoljeća, kada je cijelo poganstvo zabranjeno, a jedina rimska službena religija koja je dopuštena bilo je kršćanstvo.²²⁸

²²⁶ B. GABRIČEVIĆ, 1987, 167-168.

²²⁷ Ž. MILETIĆ, 2007, 137-139; Ž. MILETIĆ, 2014, 250-251.

²²⁸ Ž. MILETIĆ, 2014, 250-251.

8. ZAKLJUČAK

S obzirom da je otok Brač u rimsko vrijeme bio pod administrativnom nadležnošću Salone, Rimljani na njemu nikad nisu izgradili neku gradsku aglomeraciju. Prije dolaska rimske vlasti, delmatsko stanovništvo bavilo se stočarstvom. Plinije Stariji opisuje ga kao otok poznat po kozama (*Brattia capris laudata*). Rimskim osvajanjem otoka napuštena su ilirska gradinska naselja na brežuljcima, a težište života se preselilo u rustične vile na položajima s vrlo plodnom zemljom. Podizanjem poljoprivrednih imanja u vlasništvu italjskih doseljenika ili islužjenih vojnika, jača gospodarski život na ovom području.

Epigrafska baština otoka Brača donosi nam zanimljive podatke o antičkom stanovništvu iz vremena rimske vlasti. Na temelju sačuvane natpisne građe može se djelomično rekonstruirati religijska slika koja je bila jedan od temeljnih aspekata života rimske zajednice.

Na otoku Braču pronađene su četiri posvete Jupiteru na malim vapnenačkim žrtvenicima. Te posvete, upućene božanskom zaštitniku rimske religije, bile su odraz službene dužnosti dedikanata. Bio je to jedan od načina isticanja pripadnosti i lojalnosti rimskoj zajednici.

Na lokalitetu Postira pronađeni su arheološki spomenici koji upućuju da je život ovdje postojao prije kasne antike u vidu rustične vile ili naselja. Osim ostataka ranokršćanske bazilike, u njezinoj neposrednoj blizini pronađena je kasnoantička arhitektura. Također je važan i nalaz Venerinog žrtvenika iz 2/3. stoljeća za kojeg je upitno je li pripadao nekom Venerinom svetištu, poganskom rimskom kulturnom mjestu čiji tragovi nisu otkriveni ili je bio postavljen u svetištu privatne kuće.

Iz mjesta Škrip potječu dva reljefna prikaza, kao i dva žrtvenika posvećena bogu Liberu, koji su pokazatelji kako je Liberov kult bio dobro poznat te jako štovan na jednom vinorodnom otoku kakav je Brač. Liber se na otoku štovao kao agrarno božanstvo u sklopu vila rustika koje su se bavile preradom vinove loze, to jest proizvodnjom vina.

Škrip je vrlo zanimljiv arheološki lokalitet jer je ovdje zabilježen kontinuitet života iz prapovijesnog doba preko antike sve do srednjeg vijeka. O tome svjedoče sačuvani ostaci prapovijesnih „kiklopskih zidina“ kao i antički kamenolomi u neposrednoj blizini Škripa. Ponajviše je bio središte kamenarske djelatnosti koja je bila pod upravom carskih službenika. U sklopu bračkih kamenoloma naišlo se na dokaze o štovanje Herakla čiji je kult bio u uskoj vezi s kamenarskom djelatnošću. Zbog svojih božanskih obilježja i time što se proslavio izvršavanjem dvanaest teških zadataka, antički heroj Heraklo bio je izvrsno božanstvo koje je odgovaralo mukotrpnom radu u kamenolomu. Rad je bio vezan za složene poslove koji iziskuju

veliku snagu i spretnost poput vađenja i obrade kamena. Glavni protagonisti Heraklova kulta bili su klesari i kavaduri u kamenolomu koji se stavljaju pod njegovu božansku protekciju. Posvete Heraklu postavljali su i vojnici, odnosno centurioni uslijed obnašanja službe u kamenolomu te su bili zaduženi za izgradnju ili obnovu građevina u Saloni, ali i za neka udaljenija odredišta. Kako su brački kamenolomi bili u sustavu carske administracije, vađenje kamena bilo je i pod nadležnošću vojske koja je vojno štitila prostor i nadzirala radove za narudžbe vojnog i državnog karaktera. Time štovanje Herakla na Braču i ostalim kamenolomima u salonitanskom ageru upućuje na ispreplitanje službene rimske religije s administrativnim i vojnim državnim ciljevima. Prije gradnje Dioklecijanove palače, u antičkim se kamenolomima vadio kamen za gradnju rimskog teatra i amfiteatra u Saloni. Po svemu sudeći, u bračkim kamenolomima su se nalazila svetišta u prirodnom okruženju posvećena Heraklu. Jedno od najznačajnijih svjedočanstava pretkršćanskih vjerovanja na Braču jest upravo Heraklova kulturna slika u kamenolomu Rasohe. Štovanje Merkura možemo po svojoj prilici povezati uz trgovinu kamena.

Uz kamenarstvo i vinogradarstvo, glavnu granu bračke privrede najmanje tijekom posljednja četiri tisućljeća sačinjavalo je i stočarstvo. Zaštitnik stada, pašnjaka, šume i izvora bio je upravo Silvan, koji je na bračkom teritoriju zastupljen u autohtonoj delmatskoj komponenti. Silvanove kultne slike veoma su dragocjene jer su uspjele očuvati tradicionalne oblike razvoja, odnosno kultove i vjerovanja. Reprezentativne značajke pokazuje rustična vila u Bunjama kod Novoga Sela na kojoj su prepoznate poljoprivredne aktivnosti, klesarski obrt te tragovi luksuznog dijela imanja. Pretpostavljeno je štovanje kulta Silvana koji nam daje sliku simbioze autohtonog delmatskog kulta i utjecaja romanizacije, s takozvanim italiskim Silvanom. Očituju se i grčki utjecaji kroz njegov ikonografski prikaz u vidu grčkog boga Pana. U antici se u Vodnoj jami na otoku Braču nalazilo svetište u kojem su se zajedno štovale nimfe sa Silvanom. Kao špiljski lokalitet bogat vodom, najbolje je zadovoljavao njihovu božansku narav.

U rimskom naselju na mjestu Škripa sačuvan je i jedan graditeljski natpis koji spominje Veliku Majku i potencijalno svetište. Iako u sklopu zaštitnih istraživanja nisu pronađeni jasni dokazi za svetišnu arhitekturu, dozvoljeno je pretpostaviti da je ovdje nekoć postojao važan hram s trijemom posvećen Velikoj Majci u privatnom posjedu Mescenije Tertule. Samim time podrazumijeva se kako je ovdje postojao određen broj Kibelinih štovatelja, svećenika zaduženog za obredne svetkovine te osobe koja je brinula o očuvanju svetištu. Jednako tako, u hramu se mogao okupljati veći broj vjernika tijekom svetkovina koje su se održavale u ožujku i travnju u čast Kibebe i njezina mitskog pratioca Atisa.

Prisutnost orijentalnih kultova zamijećena je i na nalazištu Luke pokraj Škripa gdje se smjestila velika rustična vila. Nalazište se izdvaja bogatstvom arheoloških nalaza, a ponajviše je posebno zbog nalaza kamenog žrtvenika s natpisnim poljem upućenim Jupiteru Dolihenskom. U kasnom Principatu, u bračkim kamenolomima, bilo je sigurno orijentalnih klesara, kao i vojnika s kojima su na otok mogli doći i orijentalni kultovi, o čemu svjedoči i jedan žrtvenik posvećen Mitri.

Nažalost, priča o božanstvima na otoku nikada neće biti cjelokupno rekonstruirana zbog nedostatka svetišne arhitekture te inventara koji se koristio u kulturnim ritualima i naposljetku pisanim izvorima. Bez čvrstih arheoloških dokaza nemoguće je neke stvari sa sigurnošću odrediti, zbog čega će neki segmenti sakralne baštine bračkih stanovnika ostati zauvijek izgubljeni u vremenu.

9. LITERATURA

- ALFÖLDY, G., 1987. – Géza Alföldy, Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, Römischen Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985, MAVROS Roman Army researches, III, Amsterdam 1987, 239–297.
- ALFÖLDY, G., 1969. – Géza Alföldy, *Die Personenamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg.
- BARBARIĆ, V., 2006. – Vedran Barbarić, Nekropola u Vičjoj luci i gradina Rat na otoku Braču – nova razmatranja, *VAHD* 99, Split, 43-62.
- BARBARIĆ, V., 2010. – Vedran Barbarić, Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007-2008, *Izdanja HAD-a*, 26, Split, 155-171.
- BARBARIĆ, V., 2010a. – Vedran Barbarić, Gradina Rat iznad Ložišća. Rasvijetljavanje nepoznate prapovijesti otoka Brača, *Universitas*, 11, Split.
- BARBARIĆ, V., URSIĆ, L., 2016. – Vedran Barbarić, Lino Ursić, *Sakralna baština otoka Brača*, Turistička zajednica splitsko-dalmatinske županije, Srednja Dalmacija, 1-68.
- BEKAVAC, S., 2015. – Silvia Bekavac, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- BELAMARIĆ, J. et al., 1994. – Joško Belamarić, Radoslav Bužančić, Davor Domančić, Jasna Jeličić Radonić, Vanja Kovačić, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split.
- CAMBI, N., 2000. – Nenad Cambi, O svetištima Silvana u Dalmaciji, *Adrias*, 8-10/1998-2000, Zagreb – Split, 99-112.
- CAMBI, N., 2004. – Nenad Cambi, Kiparstvo na Braču u antičko doba, *Brački zbornik*, 21, Supetar, 239-272.
- CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Split.
- CAMBI, N., 2013. – Nenad Cambi, Škrip na otoku Braču – nerealizirani grad, *Arheološki radovi i rasprave*, 17, Zagreb, 55-84.
- CAMBI, N., 2013a. – Nenad Cambi, Herkul na Braču, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 1/2, Pučišća, 4–19.
- CAMBI, N., 2013b. – Nenad Cambi, Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću (ur. Vicko Kapitanović), Split, 5–39.
- CEVC, E., 1952. – Emilijan Cevc, Dvoje zgodnesrednjevečkih figuralnih upodobitev na slovenskih tleh, *AV*, 3, 1, 214-249.
- CICCARELLI, A., 1801. - *Osservazioni sull'isola della Brazza*, Venezia.

- COLLAR, A., 2008. – Anna Collar, *Networks and religious innovation in the Roman Empire*, doktorska disertacija, University of Exeter.
- COLLAR, A., 2011. – Anna Collar, Military networks and the cult of Jupiter Dolichenus, *Von Kummuh nach Telouch: Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene. Dolichener und Kommagenische Forschungen IV. Asia Minor Studien Band 64*, ur. E. Winter. Bonn, 2011, pp. 217-246.
- ČAČE, S., 1995. – Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u 'Kozmografiji' Anonima Ravenjanina*, Zadar.
- DIDOLIĆ, P., 1954. – Petar Didolić, Bračko kamenarstvo u toku vremena, *Brački zbornik*, 2, 211-220.
- DIDOLIĆ, P., 1957. – Petar Didolić, Historijski brački kamenolomi, *Brački zbornik*, 3, Split, 98-106.
- EGGER, R., 1954-57. – Rudolf Egger, Allerlei aus Inschriften, *VAHD*, 56-59, 1954-57 (*Abramićev zbornik* 2), 133-134.
- FABER, A., 1975. – Aleksandra Faber, Škrip na Braču – istraživanje antičkih bedema, *AP*, 17, Beograd, 97-99.
- FABER A., NIKOLANCI M., 1985. – Aleksandra Faber, Mladen Nikolanci, Škrip na otoku Braču (naselje i spomenici prehistorijskog i antičkog doba), *Prilozi Arheološkog instituta u Zagrebu*, Zagreb, 1-38.
- FISKOVIĆ, C., 1940. – Cvito Fisković, Historički i umjetnički spomenici na Braču, *Brački zbornik*, 1, Split, 23-40.
- FISKOVIĆ, I., 1982. – Igor Fisković, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *ARR*, 8-9, Split, 159-223.
- GABRIČEVIĆ, B., 1987. – Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split.
- GAVRILOVIĆ, N., 2014. – Nadežda Gavrilović, Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji I.-IV. vek n. e., *Arheološki institut*, 56, Beograd.
- GJURAŠIN, H., 1983. – Hrvoje Gjurašin, Najnovija arheološka istraživanja u Škripu, *Obavijesti HAD-a*, XV/2, 27.
- GJURAŠIN, H., 2007. – Hrvoje Gjurašin, Ukop od prapovijesti do srednjeg vijeka na otoku Braču, *Brački zbornik*, 22, Supetar, 67-84.
- GLAVIČIĆ, M., 2013. – Miroslav Glavičić, *Kultovi antičke Senije*, Zadar.
- HOWARD, S., 1978. – Seymour Howard, The Lansdowne Heracles, J. P. Getty Museum.

- JADRIĆ, I., 2007. – Ivana Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, magistarski rad, rukopis, Sveučilište u Zadru.
- JELINČIĆ, K., 2005. – Kristina Jelinčić, *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*, magistrarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- JELINČIĆ, K., 2005a. – Kristina Jelinčić, Rustična vila na Bunjama kod Novog Sela na otoku Braču, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 98, Zagreb, 121-132.
- JELINČIĆ, K., PERINIĆ MURATOVIĆ, LJ., 2010. - Kristina Jelinčić, Ljubica Perinić Muratović, Novi arheološki nalazi iz Postira na otoku Braču, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 27, 177-216.
- JELINČIĆ VUČKOVIĆ, K., 2011. – Kristina Jelinčić Vučković, Luke kod Škripa na otoku Braču – novi arheološki nalazi, *Archaeologica Adriatica V*, Zagreb, 127-149.
- JELINČIĆ VUČKOVIĆ, K., 2013. – Kristina Jelinčić Vučković, Terenski pregled lokaliteta Novo Selo Bunje na otoku Braču, *Annales Instituti archaeologici*, IX, 167-174.
- JELINČIĆ VUČKOVIĆ, K., BOTTE, E., 2018. – Kristina Jelinčić Vučković, Emmanuel Botte, Arheološko istraživanje na lokalitetu Novo Selo Bunje na otoku Braču, 2017. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, XIV, 127-135.
- KIRIGIN, B., 1979. – Branko Kirigin, Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, *VAHD*, 72/73, Split, 129–141.
- KIRIGIN, B., 2005. – Branko Kirigin, Zaštita protiv zaborava. Arheološka metropola Škrip, *Biseri Jadrana - Otok Brač*, ur. M. Bošnjak, Zagreb, 94-100.
- KOVAČIĆ, V., 2005. – Vanja Kovačić, Otok žive antike, *Biseri Jadrana - Otok Brač*, ur. M. Bošnjak, Zagreb, 102-105.
- LŐRINCZ, B. 2000. – Barnabás Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum (OPEL)*, ex materia ab A. Mócsy, R. Feldman, E. Marton et M. Szilágy collecta, Vol. III: Labareus-Pythea, Wien.
- MARIĆ, R., 1933. – Rastislav Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd.
- MARŠIĆ, D., 1999. – Dražen Maršić, Nekoliko bilješki o steli Svetonija Jonija, *RFFZd*, 38 (25), Zadar, 67-84.
- MATIJAŠIĆ, R., 2002. – Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Filozofski fakultet u Puli, Pula.
- MATIJEVIĆ, I., 2015. – Ivan Matijević, Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata, *Tusculum*, 8, Split, 25-38.

- MATOKOVIĆ, A., 2012. – Andrea Matoković, Muzej otoka Brača, *Informatica museologica*, 42, 2012, 41-45.
- MAYER, A., 1939. – Antun Mayer, O starijim mjesnim imenima obale srednje Dalmacije, *HGH*, 7-10, Zagreb, 143-147.
- MEDINI, J., 1976. – Julijan Medini, *Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, Materijali XII, IX. Kongres arheologa Jugoslavije*, Zadar.
- MEDINI, J., 1980. – Julijan Medini, O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu *Cosmographia* anonimnog pisca iz Ravene, Putevi i komunikacije u antici, *Materijali*, 12, Beograd, 69–83.
- MEDINI, J., 1982. – Julijan Medini, Kult Jupitera Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Knjiga XX, Sarajevo, 53-91.
- MILETIĆ, Ž., 2007. – Željko Miletić, Mithras Sol, *Archaeologia Adriatica*, 1, Zadar, 129-143.
- MILETIĆ, Ž., 2014. – Željko Miletić, *Religija i religijska kretanja u zapadnom Iliriku (orijentalne religije), Klasični Rim na tlu Hrvatske. Arhitektura, urbanizam, skulptura*, Zagreb, 243-251.
- NAJSTARIJI ribarski pribor na zadarskom području, Zadar 1998 (vodič izložbe).
- NAZOR, V., 1940. – Vladimir Nazor, Brač – otok bez povijesti, *Brački zbornik*, 1, Supetar, 5-7.
- NIKOLANCI, M., 1989. – Mladen Nikolanci, Prolegomena za antički Škrip na Braču, *VAHD*, 82, Split, 99-107.
- NIKOLOSKA, A., VILOGORAC BRČIĆ, I., 2014. – Aleksandra Nikoloska, Inga Vilogorac Brčić, Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 46, 103-128.
- NOVAK, I., 2008. – Iva Novak, Bogovi i junaci u grčkoj i rimskoj mitologiji, *Mozaik knjiga*, Čakovec.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1954. – Duje Rendić-Miočević, Da li je na Braču bilo grčkih kolonija?, *Brački zbornik*, 2, 1954, 90-94.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. – Duje Rendić-Miočević, *Silvan i njegova kultna zajednica u mitologiji Ilira, u: Iliri i antički svijet*, Split, 461-506.
- SANADER, M., 1994. – Mirjana Sanader, O kultu Herakla u Hrvatskoj, *Opusc. archaeol.*, 18, 87-114.
- SANADER, M., 2008. – Mirjana Sanader, O antičkim kultovima u Hrvatskoj, *VAPD*, 101, 157–186.

- SINOBAD, M., 2010. – Marko Sinobad, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Opusc. archaeol.*, 34, 145–228.
- SPAETH, B. S., 1996. – Barbette Stanley Spaeth, *The roman goddess Ceres*, Austin.
- STANČIĆ, Z. et al., 1999. - Zoran Stančić, Nikša Vujnović, Branko Kirigin, Slobodan Čače, Tomaž Podobnikar, Josip Burmaz, *The Archaeological Heritage of the Island of Brač, Croatia, The Adriatic Islands Project, Vol 2, BAR International Series 803*, Oxford.
- STANČIĆ, Z. et al., 2004. – Zoran Stančić, Nikša Vujnović, Branko Kirigin, Slobodan Čače, Tomaž Podobnikar, Josip Burmaz, Arheološka baština otoka Brača, *Brački zbornik 21*, Supetar.
- SUIĆ, M., 1966. – Mate Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu, u: Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, *Opera selecta*, Zadar, 191-262.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2004. – Petar Šimunović, *Bračka toponimija*, Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2005. – Petar Šimunović, Otok poviješću pretruđen, u: Biseri Jadrana - Otok Brač, Mario Bošnjak (ur.), Zagreb, 8-13.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2007. – Petar Šimunović, Otok trudan od povijesti i od spomenika, u: *Brački zbornik*, 22, 75. obljetnica života Petra Šimunovića, I. Šimunović (ur.), Split – Supetar, 605-625.
- VILOGORAC BRČIĆ, I., 2010. – Inga Vilogorac Brčić, Trijemovi Velike Majke na istočnojadranskim otocima, *Izdanja HAD-a*, 26, Split, 199-209.
- VRSALOVIĆ, D., 1957. – Dasen Vrsalović, Bilješke s reambulacije nekih arheoloških spomenika otoka Brača, *Brački zbornik*, 3, Split, 88-97.
- VRSALOVIĆ, D., 1960. – Dasen Vrsalović, Pretpovijest i Stari vijek, *Brački zbornik*, 4, Supetar, 33-110.
- VRSALOVIĆ, D., 1968. – Dasen Vrsalović, Povijest otoka Brača, *Brački zbornik*, 6, 1968.
- VRSALOVIĆ, D., 2003. – Dasen Vrsalović, Povijest otoka Brača, Zagreb.
- VUKOSAVLJEVIĆ, N. et al., 2011. – Nikola Vukosavljević, Zlatko Perhoč, Božidar Čečuk, Ivor Karavanić, Kasnoglacijalna industrija lomljenog kamena pećine Kopačine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104, Zagreb, 7–54.
- ZAMAROVSKY, V., 2004. – Vojtech Zamarovsky, *Bogovi i junaci antičkih mitova – Leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb.
- ZANINOVIĆ, M., 1997. – Marin Zaninović, Obrada kamena i kamenolomi u antici srednje Dalmacije, *HA*, 3, Pula, 37-45.

Kratice:

AE - *L'année épigraphique: revue des publications épigraphiques relatives a l'antiquite romaine / fondee en 1888. par Rene Cagnat; Mireille Corbier directeur*

AP - *Arheološki pregled*

ARR - *Arheološki radovi i rasprave*

CIL - *Corpus inscriptionum Latinarum, I-XI, ab. 1853, (1ed. Th. Mommsen), Berlin.*

HA - *Histria Antiqua*

HAD - *Hrvatsko arheološko društvo*

HGH - *Hrvatski geografski glasnik, Zagreb*

ILJug - *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, (A. Šašel – J. Šašel), Ljubljana, 1963.*

Opusc. Arhaeol. - *Opuscula Archaeologica*

RFFZd – *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*

VAHD - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*

VAPD - *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*

10. SAŽETAK

RELIGIJSKA SLIKA OTOKA BRAČA OD 1. DO 4. STOLJEĆA

Istraživanje antičkih kultova na povijesnom prostoru otoka Brača predstavlja značajno poglavlje u proučavanju njegove prošlosti. Zadatak ovog rada je na temelju dostupne literature prikazati, obraditi i razjasniti kultove poznate iz drugih krajeva rimskog svijeta, a koji su na početku nove ere prevladali i na otoku Braču. Temelj za rekonstruiranje religijske slike na otoku čini arheološka građa, odnosno epigrafski spomenici, kulturni reljefi te ostaci svetišne arhitekture. Najviše pozornosti pridaje se rimskom bogu Heraklu koji je kao zaštitnik kamenara olakšavao svakodnevni rad u kamenolomima i pridonosio uspjehu na tim teškim poslovima. Od ostalih božanstava izdvaja se Silvan čiji spomenici svjedoče o ukorijenosti kulta koji je preživio potpunu promjenu načina života dolaskom Rimljana. Tijekom 3. stoljeća na bračko tlo prodiru i orijentalni kultovi. U radu se naglašava važnost Škripa kao najvećeg i najznačajnijeg mjesta na otoku kroz četiri prekršćanska stoljeća rimske vlasti.

Ključne riječi: rimska religija, Škrip, kamenolomi, Heraklo, romanizacija

11. SUMMARY

RELIGIOUS INSIGHT OF THE ISLAND BRAČ FROM 1. TO 4. CENTURY

When studying the history of the island Brač, exploring antique cults on its historic area plays an important role. The aim of this work is to show, clarify and to interpret cults known from other parts of the Roman world which overcame the island of Brač in the beginning of a new era. The foundation to reconstruct the religious understanding of the island consists of archeologic structure of the island, respectively its epigraphic monuments, cult reliefs and remains of a sacred architecture. Most of the attention is dedicated to the Roman God Herakles who, as the protector of stonemasons, facilitated everyday job at the stonepit and brought portion of success to the hard work. Other deity important to mention is Silvan whose monuments testify the roots of the cult who, after Roman arrival, survived the absolute alteration of way of living. Other cults, such as oriental, infiltrated the soil of Brač during the 3rd century. The work highlighted the importance of the "Škrip" as the greatest and the most significant place of the island during the Roman Empire in the 4th century after Christ.

Keywords: *Roman religion, Škrip, stone quarries, Heracles, romanization*

12. PRILOZI

12.1. Izvodi iz literalnih antičkih izvora

Ps. Scyl. 23.

ΝΕΣΤΟΙ - Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης. Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους δὲ ἐστὶν ἡμέρας μιᾶς. Εἰσὶ δὲ ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ νῆσοι: Προτερὰς, Κρατειαὶ, Ὀλύντα. Αὗται δὲ ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσι στάδια β', ἢ ὀλίγω πλέον, κατὰ Φάρον καὶ Ἴσσαν, Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνίς, καὶ Ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὗται. Πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν παραπλευθεῖσαι πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν. Καὶ νῆσος τῆς παραλίας χώρας ἐγγὺς ἢ ὄνομα Μελίτη, καὶ ἕτερα νῆσος ἐλλὺς ταύτης, ἢ ὄνομα Κέρκυρα ἢ μέλαινα· καὶ ἔρρέχει περὶ τὸ ἀκρωτηρίον νῆσος αὕτε τῆς παραλίας χώρας σφόδρα, τῷ δὲ ἑτέρῳ ἀκρωτηρίῳ καθήκει ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν. Ἀπὸ δὲ τῆς Μελίτης ἀπέχει στάδια κ', τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει στάδια η'.

N. H. III. 152.

(..) *Contra Iader est Lissa et quae appellatae, contra Liburnos Crateae aliquot nec pauciores Liburnicae, Celadussae, contra Tragurium Bova et capris laudata Brattia, Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia. Ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido distat XXV, inter quam et Illyricum Melita, unde catulos Melitaeos appellari Callimachus auctor est. XV ab ea VII Elaphites (...)*

Imperatoris Antonini Augusti Itinerarium maritimum, 519, 4.

Inter Dalmatiam et Istriam insulae Apsoros Brattia Solentia Issa Lissa Corcyra Melta

Anon. Rav. V, 24.

Nam in colfo occidentali in ipso mari magno litore Dalmatiae seu Liburniae atque Istriae sunt insulae inter ceteras quae dicuntur, id est; Corcora, Isia, Sacra, Brazia, Faria, Solenta, Boa

Byzantinae Historiae Scriptores, sv. 39, 1645-1711.

Bretia insula maris Adriatici, habens fluvium Brettium, hanc Graeci Elaphusam alii vero Bretanidem appellant.

Pom. Mel. De chorographia, 2, 100.

In Hadria Apsoros (Apsorus), Dyscelados, Absyrtis, Issa, Titana (Pitya), Hydria, Electrudes, nigra Corcyra, Tragurium (Linguarum), Diomedis, Aestria, Sason (Asine) atque, ut Alexandria, ita Brundusio adiacens Pharos.